

821.163.

У1-94

КАКО САМ СВОЈ ВЕК ПРОВЕО.

УСПОМЕНЕ

Д-РА МИХ ПОЛИТА-ДЕСАНЧИЋА

81
886-94:92

9654

10.-

КАКО САМ СВОЈ ВЕК ПРОВЕО.

БИБЛИОТЕКА МАН. ПРОБСТЕ
НР СРБИЈЕ
БЕОГРАД

УСПОМЕНЕ

Д-ра НИХ. ПОЛИТА — ДЕСАНЧИЋА

Бр. инв.: ¹⁹⁹⁰ _____

*Београдску библиотеку
Д-ра Них. Полића — Десанчића
који је био узрок
поштомалоу
Д. М. Милић*

БЕОГРАД
1925.

ПРЕДГОВОР

Кад је избио светски рат, и кад су наступили најцрњи дани за сваког Србина, кад су почела хишења и интернирања, наравно да и нашег доброг Тату није мимоишла та судбина. Мада је Тата онда већ био прешао 80. годину, ипак је био, као стари агитатор интерниран — или као што он сам каже „својевољно“ се је интернирао.

Ја нећу овде да описујем све патње и муке кроз које је Тата, и ми сви с њиме заједно, за време рата прошао, и како је Тата био интерниран (то ћу учинити у књизи коју о моме Оцу хоћу да напишем) — овде хоћу само да изнесем она факта, која су преходила писању ове књиге.

Дакле, кад је рат избио, Тату су интернирали и крајем 1915. г. су га пустили кући у Нови Сад под условом и наредбом: „*да све прода што има у Новом Саду, па да се сели даље од српске границе*“. Пошто се ликвидација земље није тако брзо могла спровести, морао је Тата неко време у Новом Саду остати и за то време, ма да је био под најстрожијим полицијским надзором, он који је научио увек да ради, није могао без посла да седи и — *писао је*. Писао је! Писао, је, али какво је било то писање? У вечитом *страху*, да *ће се при преметачини* и ти списи наћи. Јер преметачине су биле на *дневном* реду. Цела Татина драгоцену кореспонденцију (међу којом је било писама: од Краља Петра из Роича, од Краља Николе — од Грчког Краља — од Вениселоса — од Рибоа, од Ригера, од Штросмајера, Ристића, Лазе Костића,

БЕОГРАД

Штампа Задруга Штампарских Радника „Родољуб“
3, Кнез Михаилова 3.

Змаја, Сремца, — цела преписка са Милетићем, кога је Тата бранио, и још многих других знаменитих људи: све честитке о његовој седамдесетогодишњици и осамдесетогодишњици, цела та драгоценна кореспонденција је била заплећена и спаљена. — Може се замислити, како је Тата тешко било писати под таким околностима, у вечитом страху да списи не пропадну. Сам Тата ми је говорио: „Ови моји списи ће бити нека „конфузија“, јер оно што бих највише хтео да напишем, то не смем. Не мене ради — ја сам стар, свеједно је, пре или после — већ вас ради, децо моја, не смем. Ево, одмах после конфисковања оне кореспонденције послали нашег Ивицу на фронт као *politisch verdächtig* (политички сумњив), а зна се шта то значи у овом рату оно згодно: *P. V.* Та два слова су многом Србину главе дошла. Наопако шта би тек било, кад бих написао оно што мислим, т. ј. да ћемо ипак *победити*, да ћемо их сатрти. Кад бих то све што осећам написао, а они се тога дочепали, одосмо сви на — *вешала*. Рад тога морам бити веома *опрезан* при писању. Могу казати, да ми још *никад*, писање није тако *тешко* било као ово сад. Сваки час ми се конач *кида, прескачем, враћам се*, јер: *мисли и осећаји једно диктирају а ја друго околишено морам писати*. Да, дете моје, ја не могу оно написати што бих *хтео* и *желео*, али ти кажем: не бојте се, победа *мора* наша бити: „*што горе, тим боље*“ — то звучи можда парадоксно, али је тако: *што је већи притисак, тим већа мора бити реакција*. — Ја сам стар, ја нећу доживети крај овом грозном крвопролићу, али ја *тврдо* верујем у Воскрес васцедог Славенства и свето ми је *убеђење* да ће од мале Србије постати *велика* Србија, која ће бити вођ на Балкану. — Ја нећу доживети — али ви ћете још видети *обнову* Душановог Царства. — Још нешто хоћу да ти кажем, дете моје, — што је важно, да после моје смрти објавиш, а то је: Ја сам у мојој дубокој старости прошао кроз једну *метаморфозу*,

овај рат је из моје душе *потпуно истиснуо сваки страначки осећај*; ја могу сад казати: *за мене више не постоји ни радикал, ни либерал, за мене постоји само Србин, који је оставио жену и децу и узео пушку на раме и отишао да брани свој род*. — Кроз ту метаморфозу сам ја као *вођа* једне странке прошао, и ја се надам да ће ми следовати *сви* родољуби и да ће *одбацити* све ситне страначке скрупуле, и да ће *скупа* заједно приступити највећем делу — *остварењу* наших народних — *идеала*. Аманет остављај Српском Народу:

Слогу! — Слогу! — Слогу!

Ето, то ми је Тата тихо говорио, — у оно грозно доба, када су црни облаци као црни гавранови кружили над малом Србијом; у оно доба „кад сунце није за нас сијало и кад вапај наш не чу, само — Бог.“ Да, да, — у том страшном добу, ми смо се као заплашене птичице око нашег седог Тате скупчили — и слушали — слушали његове мудре, храбре речи, — које нам не дадоше клонути. —

Али ево сада, — прошло је то страшно доба, — сишло је сунце и намејао се на нас Бог. Да, сишло је Српству и Јужном Словенству сунце, испунило се је пророчанство Татино: — „што горе — тим боље“. И ево дошао је дан да предам Српству Татин аманет:

Слогу! — Слогу! — Слогу!

* * *

Још нешто хоћу да споменем. Као што сам казала, ликвидација земље није брзо ишла, и тако је Тата све до 1916. у Новом Саду остао. Мада кућа још није била продата, — добио је наређење да се одмах у Пешту сели, — и тако је у јесен 1916. — оставио Тата своје родно место, у које се више није

ни вратио, Ма да је Тата, у Пешти, био још под *стро-
жијим* полицијским надзором, то га ипак није могло
спречити да не пише, и он је писао — писао. У лето
1918. г. дошао је Тата к мени на имање код Темиш-
вара, да летује — ту га је затекао преврат — па и
смрт 1920. г., 30. марта.

Не могу да не споменем, какав је утисак на
Тату учинило наше ослобођење. То је била така ра-
дост, која се не да описати. Кад је Тата дознао да
су Срби у Београд ушли и да се већ и даље крећу,
он нас је све у своју собу позвао, наредио је да упа-
лимо кандило пред икону и клекнувши, кроз сузе
је рекао: „Хвала ти, Господе, да сам ово доживео,
сад могу мирно умрети...“

Кад су Срби у Темишвар улазили, Тата је био
од Народног Већа позван да поздрави *српску* војску.
Али то га је толико узбудило, — да је у очи тог
дана добио као неки мањи удар капље, од које се
није све до смрти сасвим опоравио

Изванредно дирљив је био Татин сусрет са
првим српским официрима. Г. ђенерал Цоловић (тада
пуковник и командант коњичке дивизије, која је
прва у Темишвар ушла) и госп. пуковник Петар Са-
ватић, командант Темишвара, — дошли су да Тату
у име српске војске поздраве. Тата је онако болестан
устао, плачући их је загрлио и казао: Благо мени,
да сам доживео да овде видим српске официре. Жи-
вели, соколови моји!

Татина је једина жеља, — све до смрти — била,
да дође у Београд, да оде Краљу Петру на поклоње-
ње. „Хоћу да му кажем: Величанство, сећате ли се,
шта сам Вам у Роичу говорио: *Ваш дан ће доћи.*“

Али на жалост, та жеља се није мом добром
Тати испунила. Једне тихе шролетње вечери је за-
спао, заспао је, да се више — не пробуди. А његова
племенита душа је одлетела горе — горе, и тамо горе
сад, са Краљем Ослободиоцем заједно *слави*: — „Ве-
лики Дан“.

* * *

Тата је за време рата следеће списе написао:

1. *Како сам свој век провео.*
 2. *Автобиографија.*
 3. *Друга бежанија после шездесетих година.*
 4. *Како је то било код нас Срба у Буни 1848.*
 5. *Шаљиво из старе границе.*
 6. *Срп. Бокачо.*
 7. *Браћа у страни.*
 8. *Како да говоре Словени међу собом?*
 9. *Покојници П. део (први је већ давно штампан).*
 10. *Епилог (Поговор са рефлексјама о г. Пашићу).*
 11. *Још један Епилог (Слом Руског Царства).*
- Све те списе је Тата „крадом“ написао, у вечи-
том *страху* да их не пронађу и зато се у тим списима
(на ни у овој првој књизи) *не може* огледати ње-
гов прави стил, његове дубоке мисли и његова ис-
крена патриотска осећања. Није их поново читао
или поправљао; запечатио је сваки спис, — споља
је написао датум кад је завршио и назнаку: „штам-
пати после моје смрти.“

Мени је оставио да издам те његове списе. Сти-
цајем околности било ми је немогуће, да пре отпоч-
нем издавање тих списа, јер од Татине смрти, 1920.
год., па све до сад, нисам из Румуније, где станујем,
у Београд долазила. Чим сам овамо стигла, — по-
хитала сам да испуним татину жељу и почела сам
са штампањем књиге. Али штампање ове књиге било
би ми немогуће, да ми врли родољуби нису у помоћ
притекли. — Стога не могу да овде не споменем, да
се искрено од свег срца не захвалим, свима онима
који су омогућили штампање ове књиге. У првом
реду морам да се захвалим гг. Министрима: Марку
Ђуричићу, Божи Максимовићу, Вељи Вукићевићу,

Момчилу Нинчићу, Миши Трифуновићу, Николи Узуновићу, Милану Стојадиновићу, Павлу Радићу и Милану Српкићу, који су дали видна израза да цене рад мога Тате и који су се тако одушевљено одазвали — да што већи број књига по Министарствима пласирају. — Не могу да се не захвалим и г. Марку Трифковићу, председнику Народне Скупштине, који се тако својски заузео. Морам још да споменем и да се најтоплије захвалим гг. бившим Министрима и посланицима: гг. Светозару Прибићевићу, Еду Лукинићу, Светиславу Поповићу, Воји Вељковићу, Воји Маринковићу, Жики Рафајловићу, Антуну Корешцу, Бори Миловановићу, Јовану Радонићу и Јоци Будишином, — који су о Тати стално с највећим поштовањем говорили и тако се искрено и агилно заузели, да се ова књига што више растури. Благодарехи свима горе поменутима, — прво издање је изашло из штампе, али као што изгледа, мораће скоро следити друго.

* * *

Кад гледам сад пред собом прву Татину књигу одштапану после његове смрти, ја на олтару моје душе палим сва кандила пијетета и захвалности. У моме срцу дрхти суза — суза радости, — јер, одиста, мој добри Тата није могао добити већу сатисфакцију и лепшу награду за свој дугогодишњи, мучни национални рад но ту: што су сви народни прваци, *без разлике странака*, пружили једно другом руку, да *заједно* одаду поштовање успомени — Полита-Десанчића.

„Поколења дела суде...“

Београд, 23. септембра 1925.

Др. Владислава Полит.

Д-г Мих. Полит-Десанчић

први пут као посланик на Хрватском Сабору 1861. године.

Д-р Милан Поповић

издање 1961. године у Београду у издању Народних издавачких културних делатности

КАКО САМ СВОЈ ВЕК ПРОВЕО.

I

Чудноват је то наслов овом спису! Је ли то можда каква аутобиографија: да свој живот сам опишем? То није. Је ли то можда каква напомена моје политичне улоге коју сам у мом дугом веку у овостраном Српству играо? или напомена о улози коју сам у мом парламентарном животу играо? Све то није. Ако се све то хоће да зна, ено мојих књига и списа које сам дао штампати, или оних списа које су други о мени саопштили, и то не само Срби, него и писци у туђих народа, ма то било и мимогред. Све то није што хоћу да пишем. Па ако све то није то ће се онда морати рећи, да оно што хоћу да пишем, да ће ваљда бити нека врста *Конфесија* Русовљевих, по оном што је Русо рекао: *voilà que j' ai fait, que j' ai pensé que je fus*, (ево шта сам чинио, шта сам мислио, шта сам био). Али ја велим: *није ни то*.

Мени се чини, да има нешто најинтересантније у човечанском животу, нешто што обузима његово читаво биће, а то је: *ружичне наде и горке дезилузије*, горка разочарања у животу. Па има још и нешто *треће* у животу, а то је *најсретније, најрадосније доба* у животу, то је доба где се још *не разабера* за наде и где се још не зна за разочарања у животу, а то је *безазлено детинство*.

Познати немачки писац и филозоф *Шопенхауер* рекао је: да билансија живота показује: да има *више* непријатности, него пријатности у животу и потоме да је непојмљиво да се људи тако грчевито хватају за живот. Према томе изгледа да Шопенхауер тим својим речима, о билансији живота хоће некако да изриче: *апологију самоубијству*, да изриче: правдање самоубијства. Па ипак видимо да је самоубијство *велика изнимка*, а правило је: *љубав* к животу. И сам Шопенхауер и ако је знао правдати ону филозофску изреку о билансији живота: са већим непријатностима у животу него са пријатностима, ипак се у *свом* животу *није* држао те изреке. Шопенхауер живио је сасвим нормално, нису му сметале непријатности живота па је дочекао нормалну старост.

Мени се чини да је више него Шопенхауерова, оправдана једна стара латинска филозофска изрека: *sunt bona mixta malis* (пријатности су помешане са непријатностима).

Заиста је тако. Има ли човека, ма у каквом стању, па ма био он најбогатији, па ма изгледао најсретнији, да *нема* непријатности? Зато је диван онај филозофски стих нашега Његуша: чашу меда још нико не попи, да је капљом жучи не загрчи. Ми Срби можемо бити *поносни*, да и у великих народа, колико ја знам, па ни у оној старој латинској изреци не лежи толико филозофије и појезије, као у кратком стиху Његошевом.

Доживљаји једнога човека тако су различити, тако разноврстни, тако помешани са пријатностима и непријатностима, да је то читав један посебан свет који се не повторава у другога човека. То је посебна психологија човечанскога бића у посебној форми. Зависи од посебних заплета, који за своје узроке имају спољне упливе на човечанско биће. Од тога онда зависи оно што би назвали *судбу* човечанскога живота, па ту онда вреди увек оно немачко: *die Dinge sind mächtiger als die Menschen* (Ствари су

моћније него људи). Па од тих „ствари“, од тих заплета зависи често трагичност, несрећа или срећа човечанскога живота. Срећа или несрећа човечанскога живота, често није само срећа или несрећа појединога човека, већ срећа или несрећа појединих породица па чак и народа. Али зато кад се говори о „срећи“ појединих људи, појединих породица, то *није* непомућена *срећа*, јер ту ипак има оно што наш Његуш каже: *кап жучи* што сладост среће загрчи.

Да поједини људи, да поједине породице забележе све сласти али и све горчине живота, то би било оно, што се зове: *калајдоскоп*, то би био чудноват преображај разних појава у којима се огледају и различите боје и групе једне слике.

У том човечанском калајдоскопу, много пута људи *немају* право да себе *несретним* осећају, јер ретко или готово никад не помишљаху на то да има људи који су *још несретнији*. Ту ми пада напамет једна позната прича. Кад су некога лети, гола нага, у једном рити везали да му небројени комарци крв сисају, па га запитали: како ти је? а он одговори: хвала Богу добро! Не дај Боже *горе*! А опет га запиташе: како добро? како ти може бити горе? А овај одговори: *било би ми горе, да запале рит*.

То је оно, да у злу може бити још *горе*, а на ово људи у злу не помишљају. На добро пак, често следује таки зло. Зато је свагда истинита она стара латинска изрека: *vae tibi iidenti quia mox post gaudia flebis* (тешко теби што се смејеш, јер ћеш брзо после смеја плакати).

У човечанском животу кад кога задеси каква непријатност, па каква несрећа, те се ово догоди у годинама, где према законима природе о дужини човечанскога живота — још *има* времена да се такви удари поправе, то још *којекако* иде. Ту долази *нада* да се непријатност, да се несрећа може поправити. Али ако према законима природе о дужини

човечанскога живота, те наде више нема, то онда често настаје *трагичност* билансије живота. Французи имају згодан израз за наду поправке свога незгоднога стања, а тај је израз: *corriger la fortune* (поправити стање или што би Немци рекли, кад нуде лозове (срећке) при лутрији: *reichen wir dem Glücke die Hand* (пружимо руку срећи). То значи: ако купиш лоз, пружи руку срећи. Наравно да се не мисли на то, да „срећа“ међу оних стотину хиљада који купују лоз, *не мора баш* ономе пружити руку који је купио дотични лоз. С тога куповање лозова, то је обично бачен новац кроз прозор.

Али није разговор о лутрији и о лозовима, већ је разговор о оној *поправци* непријатности или несреће, која се у човечанском животу док је „здравља и живота“ заиста даје поправити. С тога они људи који, чим их која несрећа задеси, често постану малодушни, сами су криви ако њих и њихову фамилију читавага века прати несрећа, јер са већом *енергијом* могли би своје стање поправити.

Наравно да ово *није* могуће, ако међутим настане старост и то дубока старост. Ту онда настаје *оправдана сиротиња*. У Енглеској велики део управа како у Лондону, тако и у грофијама (*county's*) са њиховом самоуправом, сачињава *уређене управе за сиромаштво*. У Енглеској људи који заиста нису криви своје сиромаштву, имају право да за себе рекну: *I am poor* (ја сам сиромаш). У Енглеској „сиромаш човек“, то је као неки посебни *сталаж*. Наравно то вреди само за оправдано сиромаштво, и Енглези грдне своте жртвују за своје сиромаше. На континенту Европе, изван Енглеске, друге државе далеко су заостале за Енглеском у погледу регулација *управе* за сиромаше, па зато баш на континенту Европе цвета у највећој мери *пустоловство* са сиромаштвом којим варалице силне новце *измамљују* онима, који из милосрђа дарују свој горко стечени новац онима који то милосрђе не заслужују.

Наравно, у дубокој старости готово да сваки изгледа да је вредан милосрђа ако нема свога иметка, па с тога према немоћним старцима не треба много испитивати: је ли сам узрок своје сиромаштву или су томе други криви.

Ако је сиромаштво у дубокој старости врло жалостна појава, то ми се чини да је још већа жалост, кад когод у младости, или у подпуној мушкој снази *пре времена умре*, јер је такови много обећавао и за себе и за своју породицу, па за свој народ. То је онако класично наш *Бранко* са оно мало речи изразио и за себе и за све у свом народу кад је рекао: много хтео, много започео, смртни часак њега је помео. Бранко је то баш за своје песме тако дубоко осећао кад је рекао: да те своје *песме, своју сирочицу у траљама оставља*, и ако се за дивне Бранкове песме не може рећи: да су у „траљама“. Заиста је највећа сиротиња, кад духовити човек, кад какав велики песник не може да доврши оно што је мислио довршити.

Да! Моје успомене на Бранка, врло су ми драге. Данас тешко да има међу Србима кога још у животу који се опомиње Бранка. Тешко да има кога у животу који га је лично познавао, који је седио поред њега, кад је лежао у болној постељи. Била је међу нама истина разлика у годинама готово са десет година. Бранко је био старији од мене, али зато смо ипак добро живили као да смо парњаци. А Бранко је управо био парњак *Милетићев* и ако мало старији од њега. Милетић ми је као мој стари „прецептор“ у Новом Саду, био „прецептор“ и у Бечу. Отуд и моје пријатељство са Бранком, с киме је Милетић живео као са својим другом.

Кад сам ове зиме, год. 1915, био у „беланији“ у Бечу, похађајући често свеучилиштну библиотеку, често сам сврћао у Јосефштат и у Алзер. У том крају је негде становао и Бранко. Као да и данас гледам собу Бранкову. Била је то соба из

авлије, доста пространа, само бело окречена. Кревет Бранков стајао је у једном углу собе, да не би био изложен прозору, који је стајао баш поред ногу Бранкових. Бранко и у својој болести кад је већ у постељу пао, био је често добро расположен, па је правио и свакојаке „вицове“ о младим Бечлиницима. Једнога дана кад сам га посетио, па га питао како му је, он ми одговори: ваљда није баш сасвим лоше самном. Ево ову читаву ноћ снивао сам о мојим познатим Бечлиницима. Кад имам — рече Бранко — још толико снаге да снивам и о мојим Бечлиницима, ваљда нећу баш тако брзо одапети.

Да је Бранко предвиђао своју млађану смрт, то се види из оне његове дивне песме: „*Лишће жути веће по дрвећу*. У тој је песми најмеланколичније оно, где Бранко казује: *зеленога више ја никад видет нећу*. Па Бранко је ипак тога *зеленога видео*. Бранко је умро у *лето* год. 1853, дакле је ипак дочекао „*зеленога*“ у *пролећу* год. 1853.

Чудновато, да се са Милетићем и са Змајем, који су, као и ја, Бранка често посећивали, никад у Бранковом стану састали нисмо. Бар се ја тога више не сећам.

Кад сам, као што сам рекао, зими год. 1915. често свртао у Јосефштат и у Алзер, *жао ми је било*, што нисам могао наћи оно место где је била кућа, у којој је некад Бранко становао и умро. Наравно да се за више од *шестдесет година* Беч сасвим преобразио. Сигурно да оне куће у којој је Бранко становао и умро, *више нема*. На њено место по свој прилици да је назидана каква велика палата. Но мени је жао, врло жао, што на оном месту где је Бранко живио и умро, нема баш ни *најмањег знака успомене*. У Новом Саду истина нема више оне куће у којој се Змај родио, али зато на оном месту где је била кућа где се Змај родио и где је сада велико лепо здање српске гимназије — *има врло лепа спомен плоча*: да је то оно место где је била

кућа у којој се др. Јован Јовановић-Змај родио. Могла се у Бечу после смрти Бранкове а особито приликом преношења Бранкових костију, на Стражилово, каква таква *спомен-плоча* ставити да се зна где је Бранко живео и где је умро. Истина српски народ одужио се успомени Бранковој што је на брегу Стражиловом, са дивним погледом, подигао *леп споменик*, али би пијетет према Бранку подпунији био, да се у великом Бечу зна, где је велики песник српскога народа умро. Јован Јовановић-Змај има у Каменици на каменичком гробљу врло скроман споменик, па се надати да ће српски народ свом другом великом песнику достојнији споменик подићи. Прошло је *десет година* како је Змај у Каменици умро. Али још нема ни најмање ознаке оне мале, скромне куће у Каменици где је Змај умро. Та мала, скромна кућа, колико ја знам још постоји. Али временом ће и те куће нестати и друга се назидати. То неће бити као каква палата у Бечу, али треба да има ма какве ознаке те куће где је Змај своју песничку душу испустио. Нека се не каже, да би била проста формалност ознака те куће. Каже се да Змај Јован Јовановић има свој споменик и своју „*спомен-плочу*“ у својим песмама. Ја с моје стране држим да израз *пијетета није никад проста формалност*. Зато држим, да док се још зна где је то место где је Змај Јован Јовановић умро, да ваља ма каквим знаком означити где је Змај умро.

Ја Бранка и Змаја држим да су српски песници *rag excellence*. Срби имају, чим се поносити могу, многе *изврсне песнике*. Али ја кад помислим на Бранка и на Змаја, свагда ми пада на памет она лепа бачванска женска песма, која казује: сви су, сви су, ал' ко дика нису. Сви су сви су, ал' ко Бранко и Змај нису.

За Бранка не знам ништа од онога што је сачињавало Бранково душевно биће изван његових песама. Бранко је истина мени, и ако сам много млађи

био, многе пикантне ствари приповедао о свом млађаном животу. Али ја о Бранку и његовом животу ништа не знам све док није постао „универзитетлија“, па не знам ништа о његовом *карловачком ђачком животу*, што му је дало повода, да спева ону дивну песму: *Ђачки растанак*. Напротив о Змају знам све струје његовога душевнога бића у друштвеном животу. У једној години смо се родили, па је Змај био само четири и по месеци *млађи* од мене. Заједно смо ишли у школу, у читавој гимназији, па после смо били ђаци на свеучилишту у Бечу, те је Змај из прва био јуриста као и ја, а тек после медецинар. Осим тога, како породица Змајева, тако и моја, спадале су у неку врсту „патрицијских“ новосадских породица, па је мој тетак био кум Змајевом оцу. Наше породице биле су у најпријатељскијем одношају. Био сам ја често у виноградима Змајевој породице, а Змај опет на нашем салашу. Према свему томе, сасвим је наравно да сам душевно биће Змајево кроз и кроз познавао, као што је и он моје познавао. Живили смо у дугом низу година као прави другови из детињства. Наше несретне страначке прилике нису могле никад то учинити да сам са Змајем прекинуо. У последњим данима свога живота, Змај, кад је становао у Каменици, ретко сам с њиме долазио у додир. У оно доба кад смо заједно били око Милетића, много чешће смо се састајали, али кад је био у Каменици врло ретко. Али да је било тога додира, ја бих Змаја који је остарио, као и ја — запитао: каква је, Јоцо, *билансија* твога живота? Знајући за његов буран живот, знајући за многе непријатности и жалости његовога живота, знам да би ми одговорио: билансија мога живота *није* најбоља. А да је мене запитао за билансију мога живота, ја бих му одговорио: и моја *није* најбоља, али тешимо се, Јоцо, са оном старом латинском изреком: *sunt bona mixta malis*. Тешимо се, Јоцо, да је у нашем животу бар *детињство*, као што знаш, било најрадосније.

II

На сутону живота, кад се зна да су „дани избројани“ по себи се намеће питање: шта си радио у твојем животу? *Како си свој век провео?*

И тако кад на ово питање да одговориш, излази ти пред очи ружичасто доба *детињства*.

Онај нараштај у оностраном српском народу, који је живио „пре буне“, пре српскога покрета у год. 1848 — тај *нестаје*. Мало има још Срба у животу који памте „буну“, а још мање, који су у тој „буни“ суделовали. Па они који добро памте време пре „буне“ од год. 1848, врло се добро сећају какав је леп живот владао у *слободним краљевским варошима* и какву су видну улогу Срби у тим варошима играли. Нови Сад, Сомбор, Бечкерек, Вршац, па бачки Бечеј, и банатска В. Кикинда, то су биле готово сасвим српске вароши, где се српски живаљ дивно развијао и пулсирао. Па и негдања војничка *Граница* сматрала се као „слободна“ јер није подпадала самовољи омражених спахија. Били су то војници, припадали „милитарији“ а нису били „паори“ под спахиљском. Па у тој српској граници, знао је каплар и „фелбал“ не само српски да чита и пише, него је знао читати, писати, па и говорити *немачки*. Каплар у селу, то је био велики ауторитет, отуд она српска изрека у Граници: ако је *цар*, *није каплар*. Па тек какав је био *капетан* ауторитет у Граници! Он је својој компанији, која је више села обухваћала, био као неки „суверен“. Што је он казао, или заповедио, то се морало *слушати*. Не проповеда се за бадава о том „слушању“, што је пок. *Никола Христић*, који је више пута био министар-председник у Србији, једном приликом казао краљу Милану. Познато је да је

* Чудновато да прави правцати Мађари у овим крајевима српски покрет од год. 1848 такође зову „буном“. Прости Мађар у свим крајевима, неће никад нашу „буну“ назвати: *foradalom* него ће увек рећи „а *Bunában*“ (у „буни“).

Никола Христић, негда у својим младим годинама био овде у нас у Граници *каплар*. С тога је како у Србији, тако и овде у нас био назван „каплар Никола“. Последњи пут кад је у својој дубокој старости постао министар-председник, краљ Милан га запита: какав је Ваш политичан програм? „Мој програм?“ — одговори Никола — „Ваше Величанство има заповедати, а ја имам слушати“. Па је „каплар Никола“ и у свом одношају према породици, био онај стари каплар из Границе. У означеним известним данима имали су га синови и зетови посетити да се с њиме поразговарају. То је био као негдањи „рапорт“ у Граници. Много би се дало писати о том, да ли је негдања Граница за Србе овде била благодет или је то био горки војнички притисак, без икакве слободе. Официри у негдањој Граници били су понајвише Срби (католици: Хрвати). Имали су и као војници свога националнога осећаја и поноса, па су знали као националисте бити *праведни* према овоме народу, а и волели су тај свој народ. Што је бечка влада према том народу била често сувише строга, готово варварски строга, томе нису криви официри Срби и Хрвати, они су према војничкој дисциплини имали само *слушати*. Али да су Граничари Срби и Хрвати, на свима бојним пољима Европе, силну крв пролевали, па да су *несразмерно* највећи континент аустријске војске сачињавали — то се *никако* не може сматрати као „*благодет*“ за српски народ. Али свакојачо се има сматрати да је аустријска управа у Граници за српски народ имала неки културни значај, што је у Граници уведено оно, што се зове: „*Ordnung und Gerittung*“. Наравно да тај „ред и култура“ није имала у себи ни трага грађанске слободе. Зато смо ми Срби посланици на угарском сабору, кад је год. 1873 развојачена Граница, појаву развојачења у нашим говорима радосно поздравили надајући се да ће негдања Граница уживати уставну слободу, са националном управом. Шта је после било са развојаченом Границом, то је познато.

На сваки начин да је у оно доба пре год. 1848 српски народ у овим крајевима стајао јачи и крепчији, како у слободним варошима и дистриктима, тако и у Граници, него у читаву добу *после* год 1848, *све до данас*. Па и у самом провинцијалу под спахијама, имао је српски народ пре буне год. 1848 јачега значаја него данас. Пре год. 1848 имали су Срби достабројну српску аристократију, која се у оно доба још *није* била одродила. Српску аристократију у Банату умложили су Румуни, који се радо придружили Србима, јер готово да нису имали аристократију. Тај мален број, у оно доба држали су се за Србе, тако стари *Мочоњи*. Али већ друга генерација: Андреја Шандор и Еужен Мочоњи, постали су најревноснији Румуни. Они Срби у Бачкој и Банату, који су били спахије и имали своје поданике (јобађе), били су у оно доба осећајима још прави Срби. Српски јобађи поред српскога спајије добро су пролазили. Српске спајије држале су за своје спахијске чиновнике готово саме Србе, па и српска сиротиња имала је свагда у српскога спахије добре заслуге. Па су неке српске спахије правиле задужбине, те се основале и стипендије за српске ђаке. Тако су браћа *Сервицки*, спахије од Турске Кањиже, основали стипендије за српске ђаке, а после смрти брата му, *Ђорђе* Сервицки умножио је ту стипендијску закладу која и данас постоји. Али где је данас тај велики спахилук кањишки? Прешао је у несретне руке. Тако и још већи српски спахилук *Косилош*. Срећом што је наш богаташ, старина *Лаза Дунђерски*, знао неке српске спахилуке у српске руке повратити. Тако је *Дамаскинов* спахилук Хајдушицу у Банату купио и даровао својој најстаријој кћери, па онај стари српски спахилук, *Култин*, у Бачкој, што је припадао српској породици Стратимировић (а митрополит Стеван Стратимировић имао је један део), купио је такођер *Лазо Дунђерски* и даровао свом најстаријем сину, ма да је тај спахилук већ био прешао у не-

српске руке, у Семзеја (Ајглера). Данас се може рећи да је од српских спахија још једини Лаза Дунђерски, који има делове негдањих српских спахијука у Банату и у Бачкој. И ако данас правно не постоје спахилуци, јер више не постоје аграрни одношаји између спахија и поданика (јобађа), то се ипак може рећи да је Лаза Дунђерски још једини Србин који је знао у нечем одржати српско предање о српским спахијама у Банату и у Бачкој.

На сваки начин да се може рећи, ма с које стране узео ствар: било у слободним кр. варошима, било у Граници, па било у провинцијалу, у „паорији“, да је положај оностранога српскога народа *пре буне* год. 1848, био *бољи* него *после* буне, бар у *материјалном* погледу. Српска трговина, српски занати су у оно доба цветали, па су Срби у оно доба имали своју аристократију са великим спахилуцима, па су ти „спахије“ били родољубиви Срби. Данас тих „спахија“ нема, а требали су кад су аграрни одношаји регулисани, остати као велепоседници а не пуштати из својих руку свој велики посед. Данас, осим Лазе Дунђерскога, нема правих велепоседника. Све је то прешло у несрпске руке, па и они који још носе српска имена, сасвим се *одродили*, па данас и *не знају* српски говорити: прелили су се у несрпску аристократију.

Какав је био пре год. 1848 живот оностраних Срба у слободним краљевским варошима, па и у слободним дистриктима, о том данашњи српски нараштај једва да има појма. На читавом југу Угарској, у тим варошима, у тим дистриктима, Срби су имали *своју бројну већину*, па *својим добрим материјалним стањем* сматрали су се као неки *господари* према *Несрбима*. У оно доба владајуће племе није имало онога господујућега значаја као данас. Званичан језик све скоро до буне год. 1848 био је латински. У Новом Саду била је само *немачка мањина*. Са том мањином Срби су се *споразумели*, па онда према ве-

ликој аутономији слободних кр. вароши, *бирали* су себи своје чиновнике. Ако је при једној рестаурацији (обнови магистрата) био Србин градоначелник, то је при другој рестаурацији био градоначелник Немац, али при том Србин или биров (судија) или варошки капетан (полицај). Тако према већини и мањини становништва била су комбинована сва звања варошкога магистрата. Што су изабрани чланови варошкога представништва у погледу избора њихових чиновника закључивали, у то се није мешао консилиум (наместничко веће) у Будиму и угарска дворска канцеларија у Бечу, већ је при рестаурацијама варошких магистрата просто изборе потврдила, јер се држала начела да се воља становништва слободних жупанија има респектовати. Наравно да у оно доба пре год 1848 *није* било оних *денунцијација* против Срба, које су цветале после октобарске дипломе год 1860 и после успоставе угарскога устава год. 1867. Према великој аутономији слободних кр. вароши и слободних дистриката, српски народ врло се добро развијао и српски живот је особито пулсирао, јер су Срби *бројно и материјално* доминирали. Мање групе појединих несрпских народности нису бројале, јер је то према Србима била *сиротиња*. Тако су Срби у В. Кикинди сиромашним католицима из некога милосрђа, као својим суграђанима саградили на сред пијаце лепу цркву. Српска црква пак поред те католичке цркве остала је стара, јер су Срби држали да ће за себе *још лепшу цркву* саградити, што се међутим све до данас није догодило. Политичка аутономија у српским слободним варошима и дистриктима, упливисала је и на нашу црквену аутономију. Изабрани чланови варошке скупштине, водили су и управу црквене општине и себе допуњавали. Наравно да су ти људи имали одличнога уплива на постављање пароха и протопрезвитера, а имали уплива и на то, да се дијецези намете какав епископ, кога црквене општине не би желеле. На-

последку биран је и на народни „конгрес“ у Карловце онај који је био омиљен у црквеним општинама. У црквеним општинама српске занатлије водиле су велику реч, па су они упливисали и на адвокате и на трговце. Српске занатлије у споразуму са српским трговцима велике су жртве приносиле да српска црква што лепша, што богатија буде. Српски занатлијски цехови (еснафи) надмећали су се, који ће лепшу и скупоценију црквену заставу имати. Тако је српски ћурчијски цех имао најскупоценију црквену заставу, која је многе хиљаде стајала. Српске занатлије особито су над тим бдиле, да се у црквеним обредима никакве нувотерије не уводе. Кад је пре год. 1848 из санитетских обзира, државна власт увела нувотерију, да се *мртваци покривају*, то су се против те нувотерије Срби у Вршцу готово *побунили* и вршачки епископ имао је посла док је народ умирио. Православни Срби врло су се бојали *уније*, и зато су се противили свакој нувотерији у црквеним обредима. Истина покривање мртваца није имало никаквога посла са „унијом“, али пошто је то покривање мртваца било у католика, па у униатских Румуна, то су Срби и у Вршцу и у другим местима били против покривања мртваца. У Србији до скоро *нису* покривали мртваца кад се прати на гробље. Изгледа да је онај обичај да се сандук мртваца не покрива све док се не поставља у гроб, одговарао неком *пујетету*: да би се лице драгога мртваца што дуже гледати могло. У Грчкој и у Цариграду кад умре епископ или патријарх, обуку га у владичанско одело, па га ставе мртва у владичански сто у саборној цркви да га верни као свога архипастира могу последњи пут целивати. Не знам је ли то сада још обичај, али пређе је то био обичај у читавом православном Истоку. Али да је то против свију санитетских правила, јасна је ствар, особито на Истоку, где су бивале и свагда бивају заразне болести. —

Мени Нови Сад, како сам га пре буне год 1848 запамтио, са његовом муниципалном слободом, са оним српским животом у истом, па са оним владајућим положајем Срба, био је, чини ми се, као неки „Елдорадо“ у мом *детинству*. Па у том Новом Саду родио се исте године 1833 и Змај Јован Јовановић. У истом Новом Саду провели смо најлепше доба нашега живота, провели смо наше *детинство*. Не знам је ли Змају његово детињство тако ружично изгледало као мени. Јамачно да *јесте*. Друштвени одношаји како његове породице тако и моје и ако нису били истоветни, ипак су имали врло блиске додирне тачке.

III

Угарска све до год. 1848 била је земља готово средњега века, где су феудални одношаји владали, била је земља спахија који су владали над „паорима“, њима заповедали, њима судили. У поседу огромне количине земаља које су њима припадале, „паори“ били су њихови „поданици“. Тај велики посед земаља, биле су праве латифундије као у старих Римљана. Велики посед кнеза *Естергазија* није износио само више хиљада јутара земље, већ је износио више квадратних *миља*. Оно што су ти спахије поседовали, то су биле страном чисто *алодјалне*, где „поданици“ (јобаћи) нису имали баш никаквога удела, или су биле оне спахијске земље које су „паори“ (јобаћи) уживали али спахији морали давати изванредан део прихода. То су били ти аграрни (земљишни) одношаји између спахија и „паора“ који су год. 1848 уз државну одштету били укинута, те „паори“ постали слободни поседници. При свем том пак Угарска припадала је аристократији, која је имала велики посед у рукама. Ту наравно, ма да је год. 1848 изречена „*равноправност*“ грађана,

није могло бити говора о *демократији*, а најмање о националној демократији. Демократију у Угарској представљали су *народности*, јер Румуни, Словаци, Русини нису имали своју аристократију, а Срби имали, али су је помало с одрођивањем изгубили. И прости Мађари са њиховим мађарским језиком, као „паори“ (parasztok) били су од мађарске аристократије сматрани као нека врста туђега елемента. И ово је наравно. Званични језик био је све до год. 1840 *латински* језик. Аристократија пак је говорила у кући понајвише немачки, а само највиша аристократија која је била у иноземству говорила је међу собом *француски*. Наравно да онај мали део „немеша“ (племенитапа) у *опанцима*, нису знали говорити ни немачки, ни француски. Али зато је аристократија сматрала и мађарски језик као „паорски“, као што је сматрала и словачки, и румунски, и русински, а страном и српски језик као „паорски“ језик. Тек кад је аристократија у Угарској стала размишљати о том, да пошто мађарско племе има у Угарској релативну већину, да би увођење мађарскога језика у званијама и школама, могло не само мађарско племе подићи, него бити и средство да се створи *мађарска национална држава*, прионула је баш највише аристократија да се мађарски језик уведе у званијама и у школама. Највећи поборник те мисли био је аристократа гроф *Стеван Сечени*, који је пре год. 1848 и на привредном пољу имао велике заслуге за Угарску. Наравно да је онај део аристократије који се рекрутовао из *народности*, био *најревноснији* за увођење мађарскога језика у званијама и у школама. А био је у том погледу врло ревностан и онај део интелигенције у Угарској који је пре год. 1848 у политичком животу као „хонорациори“ са аристократијом учествовао. А то су по угарском уставу били сви „дипломирани“, ма да нису били „немеша“ као: адвокати, лекари, инжењери и т. д. Кад је год. 1848 укинута поданство „па-

ора“ према спахијама, и аграрно питање решено, па проглашена „равноправност“ грађана, *вођа* угарских демократа, познати *Лауш Кошут* држао је заиста, да се са увођењем мађарскога језика у званијама и у школама, заиста *може створити мађарска национална држава*, што је било и повод оном страшном грађанском рату год. 1848 између Срба и Мађара. И ако је Кошут у својој емиграцији у Италији многе своје погрешке из год. 1848 и год. 1849 увидео, ипак своју замисао о мађарској националној држави *није* напустио. Наш *Ткалац*^{*}, негдањи издавалац славнога „Ost und West“ у Бечу, пошто је под *Шмерлингом* издржао казни тешке тамнице, емигрирао је у Италију. Ту је ступио у најпријатељскију везу са Кошутом. Кошут му је крстио децу, те су били кумови. Кад сам ја год. 1906, опет дошао у угарски сабор, запитао сам сина Кошутовога, сада већ умрлога *Фрању Кошута*, да ли се сећа Ткалаца? Одговорио ми је: „Како да не, кад је Ткалац у Турину у нашу кућу врло често долазио“. Тај исти Ткалац, пошто је годинама са Лаушом Кошутом као са својим кумом у најпријатељскијем одношају стајао, морао је напоследку са истим Кошутом *прекинути*, пошто се Кошут свагда држао замисли: о стварању *мађарске националне државе*. Познато је, да је славни Ткалац непосредно пред балкански рат у Риму умро. Ми Срби, који смо после државоправнога поравнања између Аустрије и Угарске у год. 1867

* Имбро Игњатијевић *Ткалац*, родио се у Гор. Карловцу и био је Хрват, али после се држао за *Србина* и прешао у православну веру. Ткалац је био један од највећих духовна словенског југу. У грчком и латинском језику био је *подпун*, иначе знао је готово све новије језике. Његово прво *знанствено* дело је било: Das Staatsrecht des Fürstentums Serbien.

После је писао многа дела на немачком, француском и талијанском језику. Пред смрт је сасвим *ослепио*. Једна од његових кћери удата у Риму за Талијана и на моју кондоленцију одговорила ми је у име њених сестара. Ткалац је говорио и писао извртно српски.

били посланици на угарском сабору, свагда смо у нашим говорима наглашавали: да ми мађарском племену признајемо све што му даје повестница, релативна већина становништва у Угарској, па што му даје велики посед, пак и интелигенција његове аристократије, у опште ми смо казивали да признајемо *хегемонију* (вођство) мађарскога племена у Угарској, али не можемо признати *супремацију* (господство) мађарскога племена, јер држимо за *немогуће стварање националне државе*.

Баш што се тога тиче, развитак уставности у Угарској указује на то, да националне државе у Угарској *никад било није*. Угарска и као феудална или аристократска угарска држава никад није носила тип мађарске националне државе, а још мање је стара Хунгарија носила тип националне државе у слободним кр. варошима и дистриктима, па у народносним жупанијама. Ту се у муниципалној аутономији почела развијати *демократија* са националним обележјем појединих народности. То се видело особито у Новом Саду, и у другим слободним варошима. Ту није било феудализма нити аристократије, већ се грађани појединих народности посебно развијали. У Новом Саду се Срби као Срби, а Немци као Немци на демократској основи развијали. У варошком представништву Срби су српски, а Немци немачки говорили, о мађарском језику није било у оном старом добу ни говора. Али и међу Србима није било разлике у сталежима, него је владала права *демократија*, а није било какве демагогије са ласкањем маси народа, са злоупотребом масе народа за себичне цели. Адвокати, чиновници, трговци и занатлије живели су братски као што су живели братски са ратарима варошким и салашким. Мој отац је био један од најимућнијих српских трговаца у Новом Саду. Имао је три велике куће и свој салаш, али кад је славила аљмашка црква о три Јерарха, где се скупио читав српски ратарски свет, мој је

отац дао упрегнути своје најлепше каруце, па је са читавом фамилијом отишао у аљмашку цркву да се нађе у крилу српских новосадских ратара. Па тако је то било и у погледу других сталежа. Моја тетка, рођена сестра моје матере, била је удата за тада славнога дра. Јована Хаџића-Светића, ком је бачки епископ Геден био ујак, па Змајев отац био је сенатор, а притом и племић, али зато се ни Хаџић ни сенатор Јовановић нису туђили од ратарскога сталежа. Мој отац био је као „комунитлија“, који су бирали варошке чиновнике, и члан црквене управе, па је наравно заузимао видно место у Новом Саду и имао изванредан ауторитет. Год. 1848 кад је букнула буна, он је новосадскога проту *Стаматовића*, који је после на славенском конгресу у Прагу држао славенску службу — возио на својим парадним кочијама међу новосадске ратаре. Та српска демократија у Новом Саду чинила је, да је било правог друштвеног живота међу свима сталежима. Ту су биле гостбе и части на салашима и виноградима где су како сенатори, тако и адвокати, трговци, занатлије, па ратарски заједно дружевно учествовали. Како сам већ споменуо, ја сам као дете полазио обично у бербу у леп виноград (у Фрушкој) Змајевога оца, а опет Змај на наш салаш на Сајлово (у Бачкој).

Многе српске породице, кумством и пријатељством тако су близу једно другом стајали као да су рођаци и то без разлике сталежи. Ко је био кум или побратим (чика), ту није могло бити разлике био он ратар или сенатор. Змајев отац био је у Новом Саду познат под именом „*Киш-Јановић*“ и нико у Новом Саду није знао за Јовановића, него за Кишјановића и ми деца звали смо Змаја Кишјановићем или у краће „Киш“ и то име му је остало међу нама и онда кад је већ био на универзитету у Бечу. Змајев отац, као и деда му били су немешти, што је у доба пре год. 1848 доста значило. Али Змај никада се није писао као „племенити“ Јовановић, није се никад

писао са она два словца: *п.л.* што је значило: племени. У оно доба „немешаг“ је у неким приликама много значео, па се и многи Срби са „немешагом“ поносили. Једна Српкиња којој су и отац и маџи били „немешки“ кад се удала у Кулпин за једнога Стратимировића, свагда је говорила: ја сам *тро-струка* „немешкиња“. Срби поданици (јобаћи) живили су са њиховим спахијама у врло пријатељским одношајима, Стратимировићеве звали су: *снај* Ђока, *снај* Тоша, *снај* Младен, *снај* Данило. Један од имућних српских јобаћа, често се картао са „спај“ Ђоком и Тошом, а био је тако имућан, да је свога сина школовао за јуристу чак у Прагу. Од куда и зашто су Змајевога оца у Новом Саду звали „Кишјанош“, ја то не знам. Породица Змајева је дошла у Нови Сад из Сентомаша. Али у Сентомашу била је увек српска огромна већина и није била потреба да се Србин мађарским именом: „мали Јован“ зове. Али по свој прилици да је оном малом броју Мађара у Сентомашу импонирало што је Јовановићева породица била *немешка* и што је била имућна, па је деда или прадеда био омален, па су га у Сентомашу прозвали: *Kis János*. То име „Кишјанош“ остало је после и браћи Змајевој: Ђури, Корнелу и Мити, који су сви заједно са Змајем већ умрли. Од Мите је остала само једна кћи, која се за једнога честитог Србина из Сентомаша удала, али који нема порода, тако да ће породица Змајева, колико ја знам, сасвим усанути. Браћа Змајева: Ђура и Корнел умрли су у Србији, а најмлађи Мита у Новом Саду. Од доста знаменитог иметка Змајеве породице није ништа остало. Ово је Змаја, према свом бурном животу колко ја знам, доста тиштало. А тај је иметак, после смрти Змајевога оца, на брзо нестало. Али и друштво Змајево у дајвећем делу, *није* боље прошло. Моји и његови другови: Марко Петровић, Пера и Јоца Стојановић, Стаматовић и т. д. остали су без иметка.

Шкода што Змај и ако није хтео писати своју автобиографију, ако није хтео описати сам свој живот, да је бар неке црте из свога *детињства* описао, знам да би ово *класично* било, јер је он био *велики пријатељ дечијег света*, што се види и из његових *класичних дечијих песама*. Змај је доста певао и писао, и у том погледу био је боље среће него Бранко, који је сасвим млад умро, па је „много хтео, много започео, смртни часак га помео“. Али ја Змају замерам, да кад је толико певао и писао, да није толики труд уложио у *преводе*. Истина ти преводи готово да се не могу назвати преводима, јер су преводи бољи и лепши од *оригинала*. Али ипак да је свој труд у већем делу уложио у своју оригиналну појезију, да би много боље користио свом народу. Ја и то држим да је Змај имао стрпљења за *драму*, за трагедију и шаљиву игру, да би и у том био имао сјајнога успеха. Његов „Шаран“ тако је изврстан као шаљива мала игра и сатира, да по мом мишљењу досад у тој врсти појезије, није ништа боље српски написано.

Као сатирички политички песник, Змај је, као што је познато, недостижан. Ја сам доста политичких чланака писао у „Застави“ и у „Бранику“, али ја могу рећи да ни десет мојих чланака нису могли чинити тога утиска у српском народу, као кратки Змајеви стихови. Кад је била она борба за нашу народно-црквену аутономију против Анђелића, па кад су неки српски свештеници, своја имена са „*plebanos*“ и „*esperes*“ подписали, то је Змај требао само написати познати сатирички стих: „ешпереш, ешпереш, ту љагу неспереш“, па је клерикална странка била утучена.

Али Змај је био рођен у Новом Саду у оној атмосфери, у оном зраку који је обузимао Србе у Новом Саду у негдањој мунципалној аутономији српских слободних вароши у Угарској *пре буње* год. 1848.

IV

Може ли се писати о раном *детинству*? Може ли се писати о оном, где се каже: *једва се сећам* кад сам био малим дететом? И заиста како да се пише о оном, где још нема чисте самосвести, где још нема правих мисли, а особито где још нема *рефлексије*, где још нема умствовања. То рано детинство у многим наличи на нагон оних створења које у њих зовемо: инстинктом. Зато је један немачки зоолог рекао: велики део развијених животиња *наличи на децу*. Велики мајмуни као Орангутанги, Чимпанзи, а особито велики и крепки Горила, наличе тако на човека, да би рекао сад' ће проговорити. Новија зоологија одбацила је стару теорију да све мајмуне назива: четвороруци (*Vierhändler*) као да дољни удови тела *нису* ноге, него руке. Сада је физиолошки доказано да дољни удови тела у великих мајмуна имају све особине ногу. И потоме да не само медведи имају неку врсту ногу за ходање, него ноге имају и мајмуни. Приврженици и противници великога *Дарвина* који је написао дело: *On the origin of species* (о постанку појединих врста) те тиме читав преврат учинио у природним наукама са гледиштем о постанку човека, страшно се муче да пронађу неко створење које би означило прелазак између мајмуна и човека, јер ти велики мајмуни у свом зачетку, као ембриони, баш ни у чему се не разликују физиолошки као ембриони од човека, а ипак немају својство говора човека. С тога противници *Дарвина* побијају *Дарвиново* гледиште да је човек постао од мајмуна, него да мора постојати други прелазак између мајмуна и човека. И зато се природњаци бадили на испитивање оних животиња који су давно са земље нестали, а њихови костури су као фосили у земљи закопани. Такав један фосилски костур је ископан пре неколико година и пошто је свестрано испитан пронађено је, да је тај фосилски костур различан од фосилских костурова и великих мајмуна и људи. Али

какво је било разочарење, кад је један научник тај фосилски костур тачно испитао, па пронашао да је то ипак човечији костур, који је из каквога гробља доспео испод земље у фосиле. Ја, ма колико уважавао и поштовао великога *Дарвина*, ипак држим да ће остати тајна природе, као много друго, како је човек постао и узвисио се према другим животињама својим умом и говором, па и теорија *Молепотова*, о фосфору у мозгу, па оне fine усечине у човечанском мозгу, не могу да разјасне мисли које човечански мозак ствара. Него на сваки начин да су природне науке огроман напредак начиниле у испитивању природе живота и у том као сјајна звезда светли познати учењак *Брем* са својим огромним делом у десет дебелих свезака о животињама, који је студирао природу животиња не по теорији, него практички на *лицу места* у свих пет делова. Па у погледу животиња врло је значајно оно што је *Прудон* у свом познатом делу: *la propriété c' est le vol* (својина то је крађа) рекао: животиње се *знају*, а људи се *не знају* организовати.

Ја и у мојој дубокој старости кад се опомињем мога раног детинства, после онога што сам читао у *Брему*, свагда се сећам изреке онога зоолога који је још и *пре* *Брема* рекао: животиње су као и мала деца.

Па ипак то детинство, баш зато што је живовање без рефлексија ума, без икаквих комбинација, без каквих нада, без каквих кајања, без икаквих *дезилузија*, без оних грозних разочарања, што прате човека до гроба — било је *најлепше доба мога живота*. За то се свагда сећам оне дивне изреке једнога францускога писца: *vous qui ne savez, combien l'enfance est belle, enfants n'enviez point notre âge de douleurs* (ви који не знате како је лепо детинство, децо, не завидите нама, нашем животу пуном болова). Оно сећање у мале деце између 3—4 године које траје подпуно и у најдубљој старости, наравно да

не може ни *Молешот** да разјасни, ма да је написао озбиљно и врло интересантно дело о човечијем мозгу.

Детинство у раној младости, сигурно да је зато тако пријатно, што не само да нема никакве рефлексије, него и зато што нема никакве бриге, што се за њега *други* брину, управо као и птице за своје птичиће и друге животиње за своје млађе. Па зато законодавство у свима државама, не само у Европи, него и у Америци и другим деловима света даје *малолетним* ону заштиту, коју пунолетни немају и не могу имати. Мени се чини да је оно детинство најсретније кад дете још не пође у *школу*. Ово је Змај дивно, и у српском духу певао у оној дечијој песми: *лутко моја лучице*.

И памтење мога раног детинства, пада у доба, далеко пре мога поласка у школу, али наравно да ми нису околности тога сећања у памети. У кући мога оца била је велика, али узана авлија у којој су стајали трговачки сандуци. Један такав велики трговачки сандук у којем је дошла нова роба па није био на високо сложен а био сасвим нов, у *том сандуку*, при топлој сунцу (наравно у том добу нисам могао знати, је ли то било пролетно, летно или јесење сунце), играо сам се *најсретније* са једним дететом мојих година из комшилука. У другом делу куће била је авлија шира, али је ту била начињена башта и ту се сећам да сам виђао моју

* *Молешот* је имао велику полемику са славним kemičаром *Либигом*. Молешот је имао велико поштовање према Либигу. Али кад га је овај назвао „дилетантом“, а не учешком, дошао је из флегме. Наиме Либиг је казао да ако *фосфор* у мозгу ствара *мисли*, да би онда ноге и руке са својим костима стварале „мисли“, јер у ногама и рукама има много више фосфора него у мозгу. На то је Молешот одговорио да он није никад казао да *само* фосфор у мозгу ствара „мисли“. Молешот је био *лекар* и велики научњак у физиологији. Молешот је написао знатна учена дела: *der Kreislauf des Lebens, Physiologie des Stoffwechsels in Pflanzen und Thieren*. — и многа друга дела.

много старију сестру Марију, која је умрла пре него што сам пошао у школу. Иза те баште била је штала за наше лепе коње, а под једним кровом у једном реду, врло лепа, са даскама патосана ремиза са *троје* каруца и за парадне хамове. Наравно да сам од свију чељади најволео *кочијаша*, који ме је често онако малога стављао и држао на једном или другом коњу да „јашим“. Паралелно са шталом и ремизом под једним кровом била је двокрилна капија са изласком на „бару“, дочим је улазак у дућан био са дунавске улице. После је башта у авлији била укинута да би коњи могли боље и лакше окретати. Није нам требала та мала башта, пошто смо на салашу имали врло велику и много лепшу башту. Имао сам у мом раном детинству пре него што сам пошао у школу *млађег* брата, кога су родитељи по немачком звали „Голди“ јер је имао лепу, плаву косу, као „злато“. Тај је брат умро кад је требало да наврши четврту годину. Нас два брата као „господска“ деца, као да смо имали најлепше дечије хаљине. За тога мога брата, говорило се у вароши, не само да је било најлепше, него и најдуховитије дете. Моји родитељи су страшно жалели за њим. Моју матер морао сам пратити сваки дан на успенско гробље, кад је ишла да се исплаче на гробу свога љубимца, а мој отац после смрти тога љубимца, био је тако жалостан у својој радњи, да му се ништа није мило.

Најдаље сећање у мом раном детинству, било је, да сам се са родитељима возио у једном великом чамцу, па су били велики таласи, а ја се бојао да ћу пасти у Дунав. Још ми је било најстарије сећање кад је била велика част на салашу и прота уз „појање“ „великих ђака“ па гостију ишао на крај салаша да посвети *крст* на друму. Како сам се вратио на салаш у кућу, то се не сећам, само се сећам да су ме подигли и да сам заспао. Тај крст бивао је обновљен и пре и после буне, и по том крсту, читави нараштаји знали су да је ту „Политов“ салаш.

Непосредно кад ћу већ поћи у школу, имао сам као дете једну комичну сцену. Седио сам предвече, лети на прагу дућана наше куће у дунавској улици. Српска деца играла се лопте на улици, па лопта случајно пала у дућан иза мојих леђа. Ја сакријем лопту. На то дође један деран пред мене, па ме запита: јеси ли видео моју лопту, а ја ништа не одговорим, као да не знам српски, а кажем матери *немачки*, да је лопта у мене, а кад на то деран мени рече: хеј *швабо*, је си ли видео моју лопту? На што ја таки бацитим лопту пред ноге, а читав персонал у дућану у *смеј*. Од то доба моја ме је мати прозвала „Швабом”.

У нашој кући, у породици много се говорило немачки: то је био као знак вишега ступња изражавања. Наши имућнији српски трговци у варошима били су сасвим изражени људи. Мој отац имао је формалну библиотеку, где су били смештени готово сви немачки класици, а моја мати готово да је прочитала сваку немачку књигу која је била наручена из Немачке, а коју је цензура у Будиму пропустила. Мој отац држао је у оно доба врло знаменити немачки илустровани лист: Mayer's Universum, а било је који су у оно доба држали у Новом Саду политичан знаменити лист: Augsburger Allgemeine Zeitung. Ја сам у мојој дванаестој години већ тако добро знао немачки, да сам са неком слашћу читао у оригиналу Шилерове „die Räuber“. Но у оно доба наши српски трговци били су тако родољубиви да су сваку српску књигу у предплати куповали. Зато је у српским старијим књигама на крају био дуги низ абонената, те је сваки желио да му име буде наштампано у српској књизи. То је и многе наводило да купују српске књиге. Ако је когод добио првенца сина, то је таки стајало међу абонентима: за свога *сина*. Занатлије и ратари особито се поносили као *пренумерати*. Мој пок. старији брат *Пера*, који се никад није женио, а хтео је увек да је млађи, лако је пак било године

затајити, што су матице рођења, у год. 1848. у Новом Саду изгореле — после неке препирке о годинама, досети се један шаљивчина да пренађе једну стару српску књигу са годином, кад је међу абонентима стајало име мога оца као абонента са додатком: *за свога сина Петра*, па ту онда наравно да се није могло много од година затајивати. Иначе мој старији брат *Пера* који је сахрањен на *словеначком* гробљу у Цељу, у Штајерској, био је врло духовит, а знао је као какав богослов неке изреке из црквено-словенскога језика. Једном у Бечу поручим по Змају који је полазио у Нови Сад да каже *Пери*, да би ми отац послао новаца, а *Пера* Змају одговори: нест ваље разумети времена и љета, јаже отац положи во својој власти.

У оно доба пре буне наравно да се у српским варошима држао српски политичан лист што га је *Теодор Павловић* у Пешти издавао, а поред тога листа излазио је и један српски *илустровани лист*. Ја сам већ био научио добро читати, па сам врло радо читао тај српски лист са илустрацијама. И данас се сећам на неку илустрацију под насловом: *чудеса у Бразилији*, са описом тих „чудеса”.

Српски трговци пре буне не само у Новом Саду, него и у другим српским варошима, били су тако имућни, да нису куповали само салаше, него су у *Панчеву* неки српски трговци куповали и спашилуке — знак да је у оно доба било врло велико благостање у српским варошима у јужној Угарској.

Моје најстарије сећање из мога најранијега детињства, било је нешто што се једва као кроз сан сећам, и што сам од матере слушао. Прекужио сам врло опасну дечију болест „шарлах” (скерлет), па кад сам се већ „ољуштио”, пусти ме мати из собе. Био је диван дан и сијало сунце, а ја матери чим угледам сунце, сасвим усхићено речем: ала лепо сија то сунце!

Та моја рана младост коју сам провео у зраку

српскога живота у српском Новом Саду, било је најсретније доба мога живота. Ту је било изобиље у кући, ту за мене није било никакве бригае за будућност, никакве рефлексије, па ни трунке дезилузије, оне разочараности, што огорчава читав живот. У том раном детињству, ако има какве рефлексије, какве бригае, то је једино, како да се састане са друговима, па да се игра. Та љубав у мале деце кад заволу којега друга, тако је велика, да чисто не може бити без друга. Тако сам и ја у раној младости, пре него што ћу поћи у школу, имао другова без којих нисам могао бити. Ово сам и у дубокој мојој старости искусио и на мом једном унуку из Београда. Кад је моја кћи удата у Београду била са малом децом дуже времена у гостима код мене у Новом Саду, па је ту затече велики рат, те буде са ситном децом *интернирана* у Угарској чак далеко према Карпатима, у Гемерској жупанији, мој унук напише једно једва читљиво писмо своме другу у Нови Сад.

Кад дете пође у школу, онда готово као да је изгубио *своју слободу*. Ту ретко које дете да не гледа у учитеља као некога тиранина, јер се од њега боји да не добије „мацке“, а у оно доба пре буне и *виргазе*. Губитак слободе у детета кад пође у школу већ лежи у том, што мора у известне часове тачно полазити у школу, а највећи губитак слободе, па она *брига* која траје читавога живота, то је да се дете мора *научити лекцији*.

Мени бар, кад сам пошао у школу изгледало је тако као да сам изгубио слободу. Премда та слобода баш у мале деце, може *да се изврне* у оно што Французи зову: *enfant terrible* (страшно дете). Ја нисам никад био *enfant terrible* али сам као дете имао прилике да видим шта је то: *enfant terrible*.

V

Кад сам пошао у школу, мени се заиста тако чинило као да сам изгубио *слободу*, јер заиста оно

доба раног детињства у којем није било никакве *дужности*, никакве *тегобе*, то се у билансији живота, што га Шопенхауер спомиње, може сматрати као најпријатнији део живота, па који се *не може* односити оно латинско: *sunt bona mixta malis*, већ се мора рећи само оно: *sunt bona* (има самога добра), а под „добрим“ у малог детета значи: уживање.

У детета кад пође у школу, највећма осећа ограничење слободе са неком бригом, а то је *лекција*. Ко је добар ђак мора да се научи да пре свега научи лекцију. *Милетић* ми је у гимназији био „прецептор“: он у *шестом*, (највиши тада разред), а ја у *првом* разреду гимназије.

Милетић је често као у некој шали за мене и њега говорио: *ми смо гимназисте!* Па исти Милетић се био тако научио на дужност лекције, да је и у шестом разреду гимназије, прво научио лекцију, па онда тек се веселио. Тако се добро опомињем, кад смо имали какво друштво на салашу, Милетић оде иза хамбара да га нико не види, па ту подуже учи, те онда тек дође у друштво. Ја с моје стране такођер сам ревностно увек учио лекцију, али нисам тако и пре свега учио лекцију, него тек *после*. Мени је била најмилија *среда* и *субота*, јер на среду долазио је *четвртак*, кад „није било школе“, дакле ни лекција, а у суботу је било само вечерње, у недељу пак литургија, дакле „*није* било школе“. Зато сам ја „лекцију“ учио у четвртак и у недељу после подне или у вече.

У нормалној школи наравно да деца морају стајати код куће под *надзором* родитеља. Мој *отац* у том надзору био је строг, али праведан, и није никад опраштао заслужену казн. Иначе је угађао деци и њиховим играма и то по хигијенским правилима. Зими је дао правит у авлији *тоциљалке*, да деца не иду тоцилати се на „бару“ или на Дунав. Удари ли ветар или буде пред вече већа зима, хајд децо у собу. Јест! Али ко ће деци и друговима да забрани

да не иду на велику тоциљалку што је била на „бари“ испод алмашке цркве! Наравно, кад деца не слушају, следовала је строга казна. Да деца не иду на трон, кад се клепа, мој отац дао је начинити *клепала* у авлији. Једанпут старе жене лепо обучене, подигле се из Дунавске улице да иду на вечерње, али кад дођу пред саборну цркву, а оно црквењак рече, да још није клепало на вечерње, али бабе удри у препирку са црквењаком да јесте клепало! Како је мој отац био строг, ево примера, да заслужену казну није опраштао. О Малој Госпојини ишло се при лепом времену сваке године у Каменицу на Славу и то у парадним хамовима и кочији. Седити поред кочијаша и терати коње, то је за мене било највеће уживање. Хајде то је отац којекако допустио, али да имам кочијашу тако предати „кајасе“ чим он захтева, али ја нећу њему да предам „кајасе“. Отац загрми: *таки у кола, добићеш ти већ!* То је за мене било доста, знао сам шта ме чека. Имали смо вештога кочијаша Стевана, Србина, што је био „парадош“ у Трсту. Био му је отац трговац. Али због лакомислености, тај Стеван спао је да постане кочијаш. Не сећам се како је та ствар била зашто сам добио казну. Или зато што нисам хтео дати „кајасе“, а коњи мало зазирали од врба што су биле тик до Дунава на дољњем каменичком путу, или сам добио казну због „кајаса“. Још нешто. На путу спава *мало дете*. Моја мати у каруцама цикне: *стани Стеване!* „Ни брите Вас није, милостива“ — рече Стеван, па рашири коње и пређе преко детета, без да се дете пробудило. На служби у цркви у Каменици, ја сам се облачио у чираке. Кад је требало чираке на високо држати, ја сам мој чирак што *више* држао да би умолио Бога, да ме мимоиђе казна. Док дођемо кући, ваљда ће отац *заборавити* што сам скривео. После службе нисмо ишли на ручак кући у Нови Сад, већ у тада познати „Лујзенбад“, што је био тамо где је после био летњиковач Медаковићев, а затим Вукичевићев, а у

„Лујзенбаду“ чекао нас унапред наручени ручак. Дођемо кући у Нови Сад. Ја мислим: ваљда је ипак отац заборавио. Јест! Али отац позове ме у своју собу: *ad audiendum verbis* Пошто ми је у кратко разложио, каква се несрећа могла догодити, онда удри по меника речма: *нећеш више отимати „кајасе“*.

Мој отац је у редовно време ишао у Пешту, у Беч и у Брно (Брин) да купује еспап. У то време док је био на путу, ми деца имали смо највећу слободу. Мати није била тако строга као отац. Али је долазила у страшно узбуђење, ако би јој ко дирнуо у децу. Имали смо једну куварку, Немицу, која је дуже време у нас служила, па је моја мати с њом била подпуно задовољна. Мој старији брат Пера, био је врло несташан, па је ту куварку свакојако секирао. Али га она једном ћуши, па се мојој матери још хвалила да јој је жао што Пери није дала две ћушке, али моја мати разљућена, *таки је два* пута ћуши и *таки одпусти* с тим, како се усудила, да она њено дете ћуша, била се њој као матери потужити.

Ако је мој старији брат Пера био у детињству несташан, то је била моја сестра *Савка*, потоња удата Суботић још несташнија и мене, и ако старијега често задиркивала, па кад би јој хтео вратити, она надигне вику да ју тучем, на што отац често у авлију изађе да мене казни. Ја оцу, истину рекнем: да је *нисам* тукао, на што ће отац сестри: *Миша истину говори, па шта се онда дереш кад те није тукао.* Али моја сестра на то оцу: *али ме је хтео тући!* На ово се отац слатко насмеје. То је наравно од стране моје сестре било неко превентивно осигурање против мене као јачега!

Оне прве дечије игре, разна задиркивања, па и туче, наравно све то ређе бивају, чим ваља поћи већ у гимназију. Као што дете кад пође у основну школу: држи некако да изгуби „слободу“ јер има обвезу за „лекцију“, то прелаз из основне школе у гимназију радо очекује, јер онде као да није више

„дете“ већ нешто „веће“ па се зато гимназисте више „немешају“ са децом.

У гимназији нађу се ђаци из разних основних школа, па многи из разних крајева Српства, који су долазили у новосадску српску вероисповедну гимназију. Долазила су чак из Горње Крајине и ти су били по годинама као најстарији. Долазио је и по који Румун, јер су Румуни у оно доба држали да је у Срба веће изображење, него у тадањих Румуна. Отуд оно у Румуна да кад би за кога казали: да *не зна ни српски*, то би значило међу банатским Румунима, да је на ниском ступњу културе.

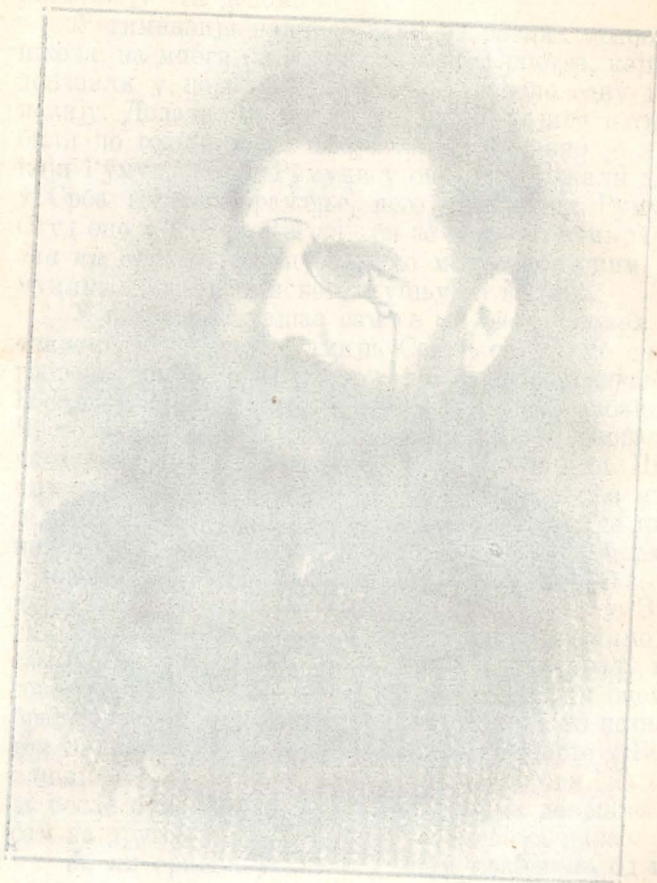
У гимназији нашао сам се са *Змај Јованом Јовановићем* у једној скамији. Сећам се да смо сви у разреду потоњег Змаја држали за врло *расејаног*. Његове књиге, његове хартије биле су све разбацане. Често су његови *папири* и папирићи при свршетку часа кад се кући шло, све летели иза њега. Нико није у њега гледао каквога особитога ђака, а ипак је увек био „еминент“, али то приписивало се томе, што му је отац био варошки сенатор. О оном, да је у њему Сарајлија предвиђао великога песника, ми наравно нисмо ништа знали. Је ли и како је Змај гимназију свршио, на то се несећам, знам само да сам с њим као гимназијстом бивао у винограду његовога оца у Фрушкој. Где је Змај са својим оцем и браћом провео буну год. 1848 и год. 1849, то не знам, тек то знам, да смо се после буне као јуристе у Бечу нашли и то као стари познаници и другови. Да сам ја после буне гимназију у Карловцима довршио, то сам на другом месту у мојим успоменама навео.

Је ли српски устанак у овим крајевима од год. 1848. и год. 1849. спадао у ону биланцију мога живота, која би више пријатности, или више непријатности имала, то је тешко одлучити. С једне стране што је наша породица велики део свога знатнога иметка изгубила, с друге стране пак што је у буни било неизмерно одушевљење за српску ствар, па је

Д-г Мих. Полит-Десанчић

као панчевачки посланик на Угарском Сабору 1873. године.

ово долазило у биланцију пријатности, те се у том погледу може употребити она латинска изрека: *sunt bona mixta malis*. Ја сам бар у највећој мери био одушевљен, па сам у Земуну, у *бежанији* сваки дан ишао да видим да ли ковачки посао на лаветима за српске топове напредује. На сваки начин да разне „*бежаније*“ у год. 1848 и год. 1849 под утиском онога страшнога грађанскога рата не могу спадати у пријатности мога живота.

Али мој живот у буни спада уједно у један одсек мога живота кад сам довршио своје детињство и навршио своју петнајесту годину. То је било у половину месеца јуна год. 1848 у *бежанији* у Земуну. То је она моја „афера“ са *штулама* коју сам на другом месту у мојим успоменама описао. То је оно кад сам у мраку, замотан у белом чаршаву на *штулама* које су допирале до првога спрата, *поплашио земунске пиљарице*. Ту сам онда од оца био строго кажњен, а моје *штуле* биле разлупане и у ватру бачене.

Наравно да и ово није спадало у пријатности мога живота, јер ту се заиста није могло казати оно: *sunt bona mixta malis* него само оно *sunt mala*. Али то је била и последња осетљива казн мога живота, из доба мога детињства, чим се и довршило моје детињство.

VI

Кад сам у Беч дошао са родитељима год. 1849, а ово је била последња *бежанија* у буни, већ је у Аустрији била спроведена реформа са гимназијама. После шестог, као последњег разреда гимназијскога, морао се учити седми и осми разред гимназијски па *полагати матура*, што ће рећи испит зрелости. Пре тога је, како у Аустрији, тако и у Угарској после шестог разреда гимназијскога, слѣдовала философија и то две године, па се тек онда могло студирати на какав факултет. Матуре није било. У Угар-

ској, прве године философи звали су се „логици“, а друге године философи звали су се „физици“. Пошто је наша породица живила у Бечу у „вароши“ што је била прва четврт Беча, и ту се налазила *академска* гимназија, то сам у ту гимназију пошао у *седми* разред. Пре тога пак ме је у Бечу Милетић препарирао за пети и шести разред, кога сам испит у Срем. Карловцима положио. Академска гимназија у Бечу је била *најстрожија*. Осим академске гимназије, било је у оно доба у Бечу још три: код Шотна, у Терезиануму, па у Јозефштату. Сада у Бечу има много више гимназија. За мене је учење у академској гимназији у Бечу, било са великим тешкоћама скопчано. Истина знао сам подпуно немачки већ од куће, али је ту била велика строгост, па ме је великога труда стало да сам са другим ђацима могао једнакога корака држати који су све дондашње разреде у Бечу или у којој аустријској гимназији учили. Милетић ме није могао више преуговорљевати, пошто је он сам имао доста посла са својим јуристинским студијама. То учење на бечкој академској гимназији стало ме је неизмернога труда, а особито сам хрђаво био расположен, кад су ми родитељи отишли у Нови Сад, а ја дошао у осми разред. Била је то готово тортуре за мене кад сам се преправљао за матуру. То учење у бечкој гимназији, не спада у пријатности мога живота, и та билансија међу пријатностима и непријатностима мога живота, спада у ону врсту коју би требало брисати погледом на пријатност.

Пошто сам матуру сретно положио, прохтело ми се да идем у *Париз*, да тамо слушам науке, а поред тога да пропутујем Немачку. За ово наравно требало је материјалних средстава, а после буне, тих средстава, пошто су Бачка и Банат у рушевинама лежале, а особито Нови Сад са свим пропao, јер готово да у никога Србина из „Војводине“ није било материјалних средстава, па ни у мога оца. Мој отац ми напоследку стави известну своту на розпо-

жење, ако могу изаћи на крај — па добро, ако не, не. Наравно да сам прихватио понуду како ми било. Видео сам Немачку и отворио ми се нови хоризонт и ја сам уживао у својим новим утисцима, али сам уједно искусио какав је то „живот“ у *сиромашнога ђака*, а тога је пуно било у Паризу, особито у ђачком крају *quartier latin*. Па кад се сетим тога живота, могу ли га уврстити у билансију пријатности мога живота? Тешко, осим ако *сами* идеални живот може по себи пријатности стварати.

Кад сам се вратио из Париза, да у Бечу продужим науке, имао сам да прекужим тешку тифозну болест, што на сваки начин у бечком шпитаљу (*Allgemeines Krankenhaus*), без родитељске и кућевне неге није могло спадаати у пријатности. И то спада у ону билансију, за коју Шопенхауер казује: да живот има више непријатности него пријатности.

Ја сам држао да полагање матуре спада међу непријатности живота, али после, кад сам морао полагати теоретске државне испите, четири ригороза, па онда разне адвокатске испите у Загребу и у Будимпешти, увидео сам да са матуром, „тортуре“ тек *почињу*. Полагање ригороза на бечком правном факултету било је изванредно тешко, особито је била права тортуре полагање ригорозума из римскога права. За мога доба била су само два Србина, који су постигли степен доктора бечкога правнога факултета, а то је био др. Светозар Милетић и ја. Срби у оно доба су полагали своја јуридикчка ригороза у Грацу или у Пешти. После више година било је и других Срба који су постали доктори права у Бечу, међу њима и др. Богдан Медаковић.

За мене бар, а као што знам и за дра Милетића, полагање ригороза у Бечу није спадало међу пријатности живота, и тај део билансије живота мора да се брише међу пријатностима.

Па ипак то доба ђачкога живота имало је известне дражи. Пријатељство које се у то доба скла-

пало међу младим људима истога доба било је најинтимније, најискреније, приближавало се оној љубави које само међу сродницима има. Како је слатко падало, кад се после мучнога учења отишло међу другове да се разоноди, да се провесели, да се збија шала, па да се оно што Бачвани кажу „тера кера“. Па у ђачком весељу и ако је владала подпуна равноправност, ипак је била разлика у начину весеља према материјалним средствима с којима су поједини ђаци располагали. Но ја сам баш међу српским ђацима имао то искуство, да су неки ђаци и са већим материјалним средствима, мање долазили у финансијско друштво, него они са мањим материјалним средствима хтели су још већма да сјају и да играју „кавалера“ него што би им и њихова већа материјална средства допуштала. Тако пок. др. Ђока Миросављевић, из Вршца, дружећи се са бароном Николићем и другим „кавалерима“, држао је фијакер а да се „покаже“ поред фијакера ишао је *пешке*, па од келнера није никад примао кусур, ма како велики био, него све давао у „Trinkgeld“. А је ли била каква нова мода, то се прво могла видети у Ђоке. Али тако је као јединац и упропастио свога старога оца, богатога занатлију у Вршцу, па је после као адвокат тешко заслужио новац.

Ја сам као јуриста у Бечу доста добро живио. Мој отац, пошто се после буне трговина подизала, а и земља добро доносила, снабдевао ме је са доста добрим материјалним средствима. Ја сам долазио у најодличнија друштва. Имао сам доста другова из бечке аристократије. Гроф Ауерсперг, кнез Мегерних, барон Краус (син министра правде), барон Улм и други били су моји другови. Било је међу мојим друговима и од мађарске аристократије, али који су се у Бечу родили, па нису знали мађарски, као барон Гежи. Као ђак који сам био у Паризу, те француским језиком добро владао, била је за то друштво

добра препорука. Особито се том друштву допадало, како Французи изговарају латински, па сам често Цицерона декламирао са патосом како га Французи изговарају. У оно доба били су јуристински балови најсјајнији у Бечу и ја сам увек био биран у одбор за приређивање тога бала. И ако је била велика улазница за тај бал, то ипак није сваки могао добити улазницу, већ је улазница морала прећи цензуром одбора. Били су звани министри и дипломатски кор. Трошкови бала стајали су више хиљада и при том буџету могао је сваки члан одбора имати свој посебни елегантни фијакер, све док су трајале припреме за тај бал. За позив дипломата био сам ја и барон Улм одређивани, а овај је знао врло добро енглески. Морали смо се насмејати, кад смо једном били код енглескога амбасадора. Ја запитам француски портира: да ли је Његова Екселенција код куће? Не добијем одговора, а онда барон Улм запита портира енглески, опет нема одговора, напослетку ја запитам портира: да ли зна немачки, а он тако одговори: како не бих знао немачки, кад сам Бечлија! У оно доба славан *Јован Штраус*, који је са својим знаменитим оркестром свирао на јуристинском балу — свагда је компоновао *нов валцер* за јуристински бал, који и данас спадају међу најбоље Штраусове валцере као: *An der schönen blauen Donau*. За такове композиције добијао је Штраус *посебан* доста знатан хонорар. Ја сам породицу Штрауса доста добро познавао. Његов најмлађи брат који се такође за музику изобразио, лепи *Еди*, (Едуард Штраус) био је самном школски друг у гимназији.

Бечки јуристе били су у бечком друштву врло омиљени и при приватним баловима била је јалма за њима. Један од мојих другова ми једном рече: ако хоћеш да видиш један аристократски бал, хајде самном. Ја ћу те предходно са једном визитом домаћину представити, па ћеш добити позив. То је знаш бал за једну девојчицу којој је један аристократа *тутор*,

па ће тај бал стати много хиљада. То је заиста био један врло аристократски бал. Сама декорација са разном јужном вегетацијом, па са разним најновијим драперијама, мора да је стало много новаца. Наравно да је татор подносио своје рачуне. У течају тога бала приступи ми татор, па ми онако лагано рече француски: видите ону даму; слабо игра; истина није баш лепа, али уверавам Вас да врло добро игра. Дете мало проиграјте с њом. Ја се поклоним и мало насмешим. Али после краткога времена, оставим бал, да ми се опет не догоди да морам играти са каквом играчицом која „није лепа, али добро игра“.

Осим јуристанских балова у Бечу, били су после буне врло знаменити *словенски балови*. На тим баловима скупуљали су се многи знаменити људи из разних словенских племена у Аустрији. На те балове долазио је и кнез *Михајло* који је у оно доба живио у Бечу. Долазио је на те балове са својом кћери Мином, старина *Вук Караџић*. Ту сам видео да се руковао и разговарао Вук са мојим течом *Хаџићем-Светићем*, ма да су иначе били највећи књижевни противници.

У оно доба, после буне, били су Словени особито уважени у Бечу, па су били уважени и Руси. У оно доба давала је у Карловом позоришту у Леополдштату своје представе прва играчица царскога балета у Петрограду, госпођица *Богданова*, а њу је подпомагао у играма њен брат Богданов, такођер балетски играч. У почаст Богданове удесили су Словени у Бечу велику забаву у негдањој великој сали Швентнеровој, у предграђију Маријахилф. Ту је Богданова дошла на ту забаву у пуном сјају својих брилијаната, особито са брилијанском диједемом, што је добила у почаст од самог цара Николаја I. и што су казивали да је била од неизмерне вредности. Богданова је на тој забави играла обичне игре, али ту се није могла разабрати њена особита вештина као у балету. Ја бар који сам с њом играо велики

мазур, нисам могао разабрати играчку вештину у обичним играма.

Ја кад би повукао билансију мога живота, ја би тај део моје билансије, кад сам био јуриста и риторизант у Бечу, морао означити међу пријатности мога живота — да није било оних непријатности које су биле скопчане са напрезањем у погледу ригороза. Па кад помислим на оно време кад сам полагао који ригорозум, а особито кад сам полагао римски ригорозум, те кад сам на дан по *шестнајест сахаги* учио, кад помислим онај јули месец кад сам до пола девет увече учио кад се смркавало, онда ми је све пресело, што сам као јуриста уживао. Али наравно да је то била велика радост и весеље кад сам сва ригороза положио и за доктора био промовиран. Ту нисам давао само уобичајен „Doctoren-Schmaus“ мојим опонентима при диспутацији, него сам давао Србима ђацима посебну гостоу. Ту ће ми увек остати у памети, да кад је мој покојни друг *Јован Бошковић*, у весељу онако после поноћи, стао пред мене у руци са мојом дипломом, и са речима: докторство твоје да помјанет господ Бог и т. д.!

VII.

Оно доба кад сам ја био промовиран за доктора права у Бечу, било је време највећег покрета у читавој монархији. Било је то непосредно после знамените *октобарске дипломе* од год. 1860, и ја сам међу моје тезе за диспутацију ставио и једну тезу о укидању Војводине. Ја сам још пре моје промоције у Бечу писао чланке у тадањи „Српски Дневник“ кога је „Застава“ наследила, а писао сам чланке и у познате „Augsburger Allgemeine Zeitung“ Чим сам као доктор права из Беча дошао у Нови Сад, већ сам био запливао у политички живот. У оно доба концентрисао се српски политичан живот у срем-

ској жупанији. Јован *Суботић* био је изабран за *првога*, а Јоца *Живковић* за *другога* поджупана сремске жупаније, мене пак гроф Петар *Пејачевић*, велики жупан, именује за почаснога великога бележника. Тиме сам био оспособљен да могу бити биран за хрватски сабор, ма да сам становао у Новом Саду. У жестокиим расправама сремских конгрегација, ја сам најживље учествовао, па у говору задобио неку вежбу, тако да кад сам био изабран на хрватски сабор, да сам се могао упустити у веће говоре, тако мој говор о Војводини, који је био један од повећих. Давно је то било, па од свију чланова хрватскога сабора у год. 1861, *сви су умрли, а једни* сам ја још који сам у животу.

Кад се новембра месеца 1861 распустио сабор, морао сам се сетити речи мога шок. оца, који ми је рекао: моја је дужност била да те испшкољујем и да ти набавим *диплому*, а сада се брини сам за себе. Та сирота диплома! Мислиш да кад си је с великим трудом задобио, да си све задобио, а са дипломом управо *још ниси ништа*. У нас доктори медицине бар могу тако практицирати, али у другим државама и доктори медицине са својом дипломом не могу још практицирати, него марају за медицинску праксу положити државни испит. Тако и доктори права, док не положи адвокатски испит, не могу извршавати праксу.

Некако после распуста хрватскога сабора у год. 1861 буде установљен за кратко време хрватски дикастери у Бечу, а после тако у год. 1862 *права хрватска дворска канцеларија*, подпуно равноправна и независна од *угарске* и *ерделске* дворске канцеларије у Бечу. *Иван Мажуранић* постане *хрватски канцелар*, у подпуном чину као и министар. Мажуранић био је у погледу персонала чиновника подпуно правичан: да у дворској канцеларији буде од прилике у *половини Хрвати*, а у *половини Срби*. Тако два *дворска* саветника Хрвата, а два Србина,

па тако и на ниже, па чак и према манипулационим чиновницима. Није по томе истина да је Мажуранић гонио Србе. Не би то било ни могуће, јер онај који је спевао *Смрт Смаил Ченгић Аге*, тај није могао мрзити Србе. Али, наравно, да је као у свакога Хрвата, васпитање друго него у Србина. То су две цивилизације: западна и источна. Познати Огњеслав *Угјешеновић-Острожински*, Србин, песник: *Протопоп Неделка*, постао је био већ дворски саветник, па ми пише не би ли ступио у дворску канцеларију, пошто имам квалификацију за *правосудни* одел. Ја се том позиву драговољно одзовем и постанем секретаром у статусу банскога стола, али придељен на службовање хрватској дворској канцеларији.

Особље нове дворске канцеларије узето је делом из извежбаних чиновника пређашње такозване Бахове системе, а делом из нових чиновника. На сваки начин да је установљење хрватске дворске канцеларије био велики успех Хрвата и Срба, јер су у дворској канцеларији имали своју највишу управну власт, неку врсту свога министарства, које је стајало над намесничким већем у Загребу. Пословни је језик био српски или хрватски. У мој правосудни одел, спадале су и српске народно-црквене ствари, па фондови и фондациије у Карловцима. Те се ствари водиле *ћирилицом*, па превишња решења у тим стварима подписивало је Његово Величанство *ћирилицом*. У особљу дворске канцеларије стицали су се млади интелегентни људи и чиновници: Хрвати и Срби (а били су само такови) који су у најбољој колегијалности и опојени народним духом међу собом живили. Ту се један млад чиновник, тек је био конциписта (дакле у мањем степену него секретар) особито одликовао својом даровитошћу, не само као чиновник, него и као свестрано изображен и начитан млад човек, а својом досетљивошћу и својим вицеима, свима је имповоао. Био је то Србин из Горње Крајине, *Дане Станковић*, који је

после врло знамениту улогу играо у политичком животу Хрватске. Онај млади конципијста у хрватској дворској канцеларији достигао је највиши чиновнички степен: постао је *подбан* и задобио наслов: екселенције, а тиме постао прави тајни саветник. Дане Станковић водио је под баном грофом Куен-Хедерваријем кроз пуних двадесет година читаву администрацију Хрватске. Наравно да је гроф Куен-Хедерварије себи придржао онај чисто политичан правац за хрватску политику која се саглашавала са политиком Беча и Будимпеште према Хрватској. Али и ту је Дане Станковић према ушувствима бановим, *највештије* знао удесити. Кр. рекрите на хрватски сабор увек је састављао Станковић, а био је највештији и најбољи говорник владине странке у хрватском сабору. Ја сам док сам био код хрватске дворске канцеларије са Данем Станковићем најпријатељскије и најинтимније живио. После много и много година нађем се са Данем Станковићем у Ср. Карловцима, он као председник саборскога одбора и као „Екселенција“, ја као фондовски фискал. Његово топло пријатељство према мени задржао је и после много година. Пошто је Дане Станковић био члан онога саборскога одбора, који под патријархом *Бранковићем* није баш био пријатељски расположен према мени, то је Дане Станковић знао свагда да ми набави *правицу*, а реч *подбана* и „Екселенције“ знала је да импонује и саборском одбору и самом патријарху. Дане Станковић остао је до смрти *нежењен*. Али је волео друштво, па је зато у Загребу имао отворену кућу и давао друштва, волео пак ићи и у друштва изван своје куће, особито се загребачки канонници отимали за Данем, јер је Дане са својим вицевиима знао развеселити читаво друштво. Биле су ту многе „масне“ приче и „масни“ вицеви. Гроф Куен-Хедервари запамтио је многе приче и вицеове Данеове особито из Горње Крајине. Штета што ће те приче и вицеви у заборав отићи.

Дане Станковић док је био у дворској канцеларији имао је врло доброга шефа, самога Утјешеновића, који је такођер био крајишник, али ја сам имао врло хрђавота шефа. То је био Србин, апелациони саветник у Темишвару, за време Бахове системе. Био је на расположењу док се не би решило камо ће припадати Војводина. Држало се неко време да ће Војводина бити успостављена, па би онда тај мој потоњи шеф, као апелациони саветник опет своје место заузео. Али пошто Војводина није била успостављена, а он био *Сремац*, то му је Мажуранић дао најприличније место дворскога саветника као шефа јуриличнога одељења. Истина то је била нека правничка струка, али посебна врста, јер бити судија и доносити пресуде, а бити чиновник правосудја у *правној* струци (Justizverwaltung). то је било савим различно. Али ту је био у новој дворској канцеларији један чиновник, Хрват, дворски секретар, који је под Бахом као министарски секретар служио, те све потребне наредбе и нормалија имао у малом прсту. Од тога је имао и шеф нови дворски саветник, и ми сви у правничком одељењу што да научимо. Но тај нови дворски саветник, негдањи Бахов апелациони саветник, био је такав *биро-крата* у свему, а особито према подчињеним чиновницима, да се то једва даје замислити. И ако смо по породицама били неки кумови, то се он у свом „господству“ самном најодурније понашао. Никад се није лице у лице самном разговарао, него кад ме позове из моје собе до њега, у свој биро, он ми према прозору *окрене леђа* и тако се самном разговара; кад ме пак гласно позове, то никад није употребио наслов: господин, или да би као Србин, рекао: куме, него је свагда употребио просто презиме, као према каквом слуги. Али највећа је била сечатура са поправљањем мојих концепата. Наше одељење није имало баш врло велики званични број аката, па је дворски саветник, преко званичних часова, остајао

у бироу и много дуже. Код куће имао је ситну децу, па је ту било ларме, а у бироу могао је мирно читати и писати. Из дугога времена поправљао је концепте својих потчињених чиновника, по три, четири шута. Једном кад је мени по четврти пут концепт поправио, па још захтевао да му ја то препишем, ја му одговорим: изволите, *illustrissime*, то предати којем манипулационом чиновнику да препише, ја сам *концептуални* чиновник. Наравно да се дворски саветник на то љутио. Једном кад сам начинио концепт једне представке на Његово Величанство, он ми опет стао поправљати концепт. Представке у кабинетску канцеларију ишле су на немачком језику, а ја сам у оно доба већ био дописник знамените „*Augsburger Allg. Zeitung*“, у које су писали и разни признати дипломати, па сам у немачком језику био темељит. Нађем ја у поправци мога концепта једну грдну погрешку према немачком стилу. Одем господину дворском саветнику, па му речем да ово према немачком стилу не би могло тако стајати. Напоследку госп. дворски саветник морао је увидити да је моја стилизација „коректнија“, али је био ужасно љут, што један „подчињен“ чиновник може поправљати стил једнога дворскога саветника. Те многе несугласице са мојим дворским саветником често су се понављале и ово ми се већ досадило. Чинило ми се да би морао добити сушицу од свакидањег јада. Одем канцелару Мажуранићу, па га замолим да ме врати у статус кр. банског стола. Он се неко време затезао, али кад сам му рекао да би желио у Загребу положити одветнички испит, он ме напоследку премести у Загреб.

Време које сам у Бечу као секретар код дворске канцеларије провео, било би за мене најпријатније, да није било дневне секатуре од стране мога дворскога саветника. Недавно је то било кад сам у Бечу био промовиран за доктора права, те сам моје пређашње пријатељске везе обновио. Па као секре-

тар код једне дворске области долазио сам још и у нова друштва. Долазио у најелегантнија друштва. У оно доба, били су много посећивани елегантни салони баронице Буркарт, камо је на њене балове долазио бан *Шокчевић* из Загреба, па је ту било и доста чланова Рајхсрата, н. пр. мој познаник Словенац пок. др. *Томан*, па је било и одличних чиновника и официра. Ту се веселило и „дуелирало“ са *чеповима* од шампањира, готово до зоре. Тако исто били су посећивани салони графици Вертур, камо је долазио на балове генерал кавалерије *Шлик*, најзнаменитији после Радецкога, аустријски генерал. Генерал *Шлик*, и ако је већ био превалио своју седамдесету, знао је с нама младим људима шампањизирати до зоре. *Шлик*, кад је на те балове долазио у својој парадној униформи, имао је толико ордена са великим звездама, да се од самих ордена униформа готово није могла видети.

Све те забаве и друге које сам у Бечу посећавао док сам био секретар код хрватске дворске канцеларије, наравно да су спадале у билансију пријатности мога живота, али кад сам помислио на грозне секатуре мога дворскога саветника, све ми је пресело, те сам једва чекао да дођем у Загреб. У Загребу имао сам више пријатности него непријатности. Хроника у Загребу знала је много што о мени преповедати. Био сам већ написао моје успомене из Загреба, па да се у „*Бранику*“ штампају, кад ме уредник „*Браника*“ од тога одврати, јер ми рече, да би при нашој страначкој раздражености моји противници мене што већма исмејали и наружили. И тако ја читав мој рукопис бацам у ватру.

И моје чиновништво у Загребу није било од дугога века. Политички вали довели су ме до одлуке, да дадем оставку. Да сам остао у званију, можда и ако не би достигао оно, што је достигао мој пок. пријатељ и друг Дане Станковић, али би бар у мојој старости постигао примерну *мировину*. Да ли је то

била велика погрешка мога живота што сам на своје званије дао оставку, то нека други пресуде. Ја сам у оно доба мислио да пошто сам у Загребу положио одветнички испит, да ћу се моћи као одветник у Загребу настанити, те имати толико дохотка као и чиновник. Јест! Али под баном *Левином Раухом*, нисам могао добити дозволу за одвествовање у Хрватској.

VIII

Оно време кад је опозиција на хрватском сабору услед од Рауха октројисаног изборног реда са протестом, месеца јануара 1868 год., иступила из сабора, а међу оних тринајест опозиционих посланика био сам и ја, било је најгоре, јер је уметнички створена саборска већина примила насумце из Будимпеште диктирану нагодбу. Сви прави родољуби Хрвати и Срби били су на све стране гоњени. Напосе што се мене тиче, пошто ми од Рауха није било могуће добити дозволу за адвокацију, није ми ништа друго остало, него да се у моје родно место Нови Сад преселим. Одлучим се да научим мађарски, јер тај језик никако нисам знао, па да на преписаном мађарском језику положим адвокатски испит за Угарску где је слободна адвокација, па тиме нађем моје редовно занимање. Но какве су ми у том погледу чињене тешкоће! Раухова влада на моје вишестратне појурнице, никако да ми врати оригиналне прилоге моје молбенице за дозволу извршавања одветништва у Хрватској, а све прилоге требао сам за молбеницу к припусти полагања одветничког испита за Угарску. Једва кад сам Рауховој влади попретио да ћу бити принуђен редовном тужбом поискати повратак мога власништва, добијем натраг моје документе. Пошто сам са највећим трудом за годину дана научио толико мађарски

колико ми је било потребно за одветнички испит у Будимпешти, дадем молбеницу за припуст испиту. Али тадања надлежна кр. табла одбије моју молбеницу с тим, да пошто нисам исказао да сам положио *теоретске испите* из угарских права, да се претходно упућујем на полагање тих теоретских испита. Лепо изненађење за мене! Одем тадањем министру правосуђа, Балтизару Хорвату (првом правосудном министру после поравнања од год. 1867), те му уз моју молбеницу речем: да сам ја теоретске испите; а на име докторат права у Бечу положио и то у *оно време кад су за Угарску вредили они исти закони и прописи као и за Аустрију*. По том кад би се од мене сада захтевало полагање теоретских испита, да би ово значило да закони имају *повратну снагу*. Министар даде налог кр. табли да ме има припустити полагању одветничког испита. Но за мене је било још неких непријатних изненађења. Пре задобивеног термина одем у Будимпешту, да би бивао при адвокатским испитима који су били *јавни*, да би се у погледу разних питања ориентовао. Јест! Али кад први пут одем на такав испит, ја *не разумем* мађарски, ни шта се пита, ни шта се одговара. Еј наопако! Нећу ја никад такав испит моћи положити! Наравно, ја сам мађарски био научио, али ми се уво није научило на устмене разне јуристанске изразе. Случајно је тада био у Будимпешти један мој добар пријатељ, Србин, који је био судски чиновник, па сам с њиме сваки дан у шетњи разговарао мађарски и претресао мађарски нека јуристинска питања, а по ред тога сам редовно полазио адвокатске испите, тако да ми се после извесног времена уво научило на мађарски језик са јуристинским техничким изражајима. Ша ево већ и дан полагања. Испитна комисија састала се већ у посебној соби, а ја у сали где ће бити испит, разговарам се са перовођом комисије, кад ме овај наједаред запита: јесте ли Ви можда *род* оном „агитатору“, који је држао и говоре

на хрватском сабору против Угарске? Био сам за одговор у највећој неприлици. Да му кажем истину, хрђави изгледи за мој испит, јер перовођа води перо и при вотирању комисије. Да му пак кажем истину, то не би могао. У том часу уђе испитна комисија у салу и ја перовођи останем одговор дужан. Дан испита нисам ником казивао, али српска раја у Будимпешти дозна за тај термин, па у сред испита појури у салу за испит. Испит је добро испао, па сам се у неким одговорима из угарскога приватнога права позивао на староримско право, али испитивач као да није имао воље да се упусти у римско право. У оно доба правно се посебан испит за трговачко и менично право. Ја нисам мислио тај испит долагати, јер сам био већ уморан. Али чим сам се разоудио, предомислио сам се, па за једно две, три недеље, положим и тај испит, за који добијем посебну диплому.

Једва сам чекао да дођем у Нови Сад и да *post tot discrimina rerum* започнем своју адвокатску праксу. Даје се мислити, да то читаво време, док сам постао угарски адвокат, није спадало међу пријатности мога живота. Нисам могао себи представити да ћу после како сам у Бечу великим трудом положио докторат, био чиновник у хрватске дворске канцеларије, био у банскога стола, и референат код судбенога стола у Загребу, положио адвокатски испит код банскога стола — да ћу после толико година морати учити још за који испит и то на језику који је за мене био готово сасвим непознат. Тај део билансије мога живота спадао је у онај где се не може казати: *sunt bona mixta malis*, него само: *malis*.

Али зато кад сам све те непријатности претупио преко главе, и кад сам имао не мање непријатности у политици са оним што сам искусио у Хрватској, чврсто сам себи предузео да останем адвокат и да се оканем политике. И заиста за неко време имао сам мира и нисам имао повода да опет запли-

Д-г Мих. Полит-Десанчић

последњи пут као велико-кикиндски посланик на Угарском Сабору са својом ћерком Д-г ВЛАДИСЛАВОМ.

Д-т Мил. Поплић-Десанић

Срба са својом породицом у Угарској
 МОВАЊАКА 1-2

вам у политички живот. Али год. 1873 буде разрешена угарска Крајина и читава Граница придружена Угарској са грађанском управом и са правом избора посланика за угарски сабор, а Срби у развојаченој Граници могли су задобити неколико места у угарском сабору и то са победом српске народне односно *народносне* странке. Милетић је знао за мој расположејај, али кад је он као поглавица наше странке мени био рекао: Ви *морате* бити панчевачки посланик, то се морало слушати.

Не морам овде спомињати оно неописано одушевљење које је владало од стране Срба у Панчеву и у панчевачком изборном срезу, кад је била постављена моја кандидатура. Но кад сам поред тога српскога одушевљења знао колко страда српски свет због мога избора — смучило ми се. Српски прваци у појединим српским општинама провели су српски Божић год. 1873 понајвише у затвору, многима поред полицајнога надзора пресео је Божић, па је Панчево при самом избору налчило на каква *војнички логор*: ту је било војника пешака, коњаника и топџија. Па каква изванредна је то била зима, кад су српски бирачи, негдашњи Граничари, под ведрим небом чекали ред њиховога гласања. Они чили српски момци који су при џичи зими на својим лепим коњма, обложеним српским ћилимима, чинили „бандериум“ па ме са српском песмом пратили из једне општине у другу све до Панчева, све је то налчило на неки велики народни поход. Само бирање пак било је право *мучење* за српске бираче, па кад је много хиљада српских бирача требало да слави своју уставну победу, изборни чин буде прекинут и одложен, што је наравно у Срба произвело неописано огорчење. И ја српски посланички кандидат морао сам заједно са народом делити велику огорченост. Није ли ту и слављење српскога посланичкога кандидата морало бити скопчано и са великом тугом. Тек после три месеца

после поновнога избора могао сам доћи до мандата. Је ли могао такав избор бити за српскога посланика каквог уживање, или шта више осећај највеће непријатности што се толики српски свет морао при том избору мучити?

Па тек кад сам на сабору требао оправдати велико поверење српских бирача, наступио је за мене највећи осећај дужности. Требало је ступити пред сабор са опширним мотивираним предлогом за резолуцију: шта развојачена Граница жели да се у њеном стању поправи, како би могла уживати благодети слободне грађанске управе уз ујамчање своје народности. У оно доба је на угарском сабору већ постојао *народносни клуб* и овај повери панчевачком посланику да ту резолуцију поднесе сабору. У том клубу био је честити румунски посланик, пок. генерал *Трајан Дода*, који је много година у Граници служио, па познавао све законе и наредбе за Границу које би требало изменити и новој грађанској управи применити. Умировљени генерал Дода био је од велике помоћи и народносном клубу и референту који је требао уз свој говор дотичну резолуцију поднети сабору. Та резолуција о Граници допала се свестрано сабору и држало се за известно да ће доћи на расправу пред сабор. Одгађала се и одгађала расправа те резолуције док напоследку та резолуција није заспала у архиви саборској и никад није дошла пред сабор. То је био за мене само *почетак* непријатности на угарском сабору. Потоњи моји говори, а наиме онај о изборној новели са потребом демократскога начела *општега гласања* (*universal*) и ако су били од некога утиска на мађарску опозицију, ипак су имали да носе шовинистички расположај. И само цитирање Шекспира: *код Филипије видимо се отет*, произвело је највеће негодовање и таку узрујаност, да је седница морала бити за кратко време одгођена.

Сви моји говори на угарском сабору уечају за више од десет година и ако им се признавала

нека основаност, нашли су увек непријатељски расположај.

После тога другога односно трећег избора у Панчеву, разделе панчевачки изборни срез на два среза: на панчевачки и на *уздински*, а општине тако *разбаце*, да избор народнога посланика у панчевачком изборном срезу *није* био могућан, а та могућност је постојала *само* у уздинском изборном срезу. Тиме, и ако би владина странка и изгубила уздински изборни срез, ипак би са панчевачким срезом била у добитку или би бар *неутрализирана* један народносни изборни срез. И тако сам ја за две изборне периоде био свагда биран у уздинском срезу и обарао моћне владине кандидате. Али при мом последњем избору у Уздину, бивали су такви *покори* (осамдесетогодишњег *Векецкога*, из Јарковца, најимућнијег човека у срезу, кундачили су пандури и бацили га преко степеница, моје изборне плакате демонстративно дерали и бацали. Панчевце пак који су као гледаоци дошли у Уздин, ноћу отерали и друго) да сам се ратосиљао и рекао да уз ту цену не желим више бити изабран. Познати *чика Тоша* (давно већ покојни) који је био мој домаћин, и водио избор моје странке, све је ноћу јаукао и плакао. Али при том последњем избору и *прогив* његовога очекивања ипак сам био изабран. Но при идућем посланичком избору пошљу депутацију из Уздина, да би се примио кандидатуре, али ја одбијем кандидатуру. Али моји бирачи у уздинском срезу, мислећи да ако будем изабран да ћу се ипак примити посланства, поставе моју кандидатуру, али при избору буде сада већ *први пут* изабран у Уздину кандидат владине странке.

Тиме је онда настала велика и дугачка пауза у мом политичком деловању.

Но да ли сам за оних, преко десет година, док сам био посланик на угарском сабору, имао пријатности или непријатности, лако се даје просудити,

Осим трзавица при изборима, имао сам доста непријатности у самом сабору. Осим велике узбуђености у којој сам свагда бивао кад сам требао у сабору поговорити, слабо је то било накнађивано, са неким признавањем у српском народу. Ја у билансији мога живота, у доба мога саборисања за више од десет година у угарском сабору — *не могу* уврстити у пријатности.

Наступиле су баш у оно доба, кад сам био престао бити члан угарскога сабора, нове прилике у српском народу, за мене горе и црње него пређе.

IX

Још док сам био посланик на угарском сабору, у год. 1884, показале су се у Милетића знаци душевне поремећености. Ја сам га одвраћао да не иде у саборске седнице, али он је ипак долазио, док није о Богојављењу избила ова поремећеност у њега. То није чудо. У вацком затвору он је у највећој мери био нервозан. Но ипак кад је изашао из затвора, био је сасвим чео и здрав. Писао ми је врло љубавно писмо из Варјаша, камо је из Ваца управо отишао код једнога рођака, а после кад је дошао у Нови Сад, био је он, онај *стари* Милетић у свом расположају и у својим политичким мислима. Дошао је у Нови Сад, да се с њиме после Ваца састане и његов најинтимнији пријатељ, Ђока *Димитријевић* из Бечкерека. У пријатељском разговору при вечери, једном приликом кад је Милетић своје мисли развијао, рећи ће Ђока мени: Гледајте га, забадава стари Милетић: *unverbessertlich* (непоправив). Но Милетић и ако је после Ваца био здрав и чео, ипак при једном весељу на мом салашу, држећи једну дугачку здравицу, којој није било краја, показа неке аномалности. После је отишао на лечење у Беч, и добро се био опоравио, али после онога о Бо-

гојављењу год. 1884, у Будимпешти, није се никад више подпуно опоравио све до своје смрти у Вршцу, год. 1901.

Што је Милетић морао одступити од поља свога политичкога рада, било је од великога уплива на политичке прилике српскога народа у овим крајевима. Истина да на те политичке прилике у Срба није само упливисала болест Милетићева, него и друге околности, упливисао је велики притисак државне политике која је безобзирно ишла за својим државним циљевима. При новим изборима за угарски сабор у год. 1884, био је у Срба једини *Миша Димитријевић* као *народносни посланик* изабран у Шајкашкој. Другога Србина више није било. Румуни су се повукли у пасивитет, а Словаци и догде нису могли изабрати народноснога посланика. Политичан положај *народни*, био је што може бити најгори. У том потиштенем положају, добијем из Сентомаша пријатељски позив, да се одлучим *заменути* Милетића. Наравно да сам тај позив морао одбити. Прво, што је моја природа сасвим друга него Милетићева, а друго што да је Милетић остао и здрав, ја не би могао пређашњи положај Срба повратити, чему је већ и његов затвор у Вацу био доказ, а треће, што је *раздор* међу Србима таки обим заузео, да је слеждала туцинданска трагедија.

После како је смрћу Мише Димитријевића, нестало са угарскога сабора и *јединога* Србина народноснога посланика, дошло је доба највеће *атаије*, подпуне равнодушности у Срба у овим крајевима. Срби су имали смисла само за своје страначке зајевеце. Онај грозан *раздор* међу којим се Срби креташе, то је била она атмосфера, коју су Срби удисали. У српским изборним срезovima (као у Уздину) били су бирани изпрва *Срби владине странке*, али после се и тај обзир напустио, те просто били бирани *Несрби* владине странке. За неких двадесет година није могао доћи на угарски сабор баш *ни-*

један народносни посланик, ма које народности. То је било као неко државно начело, да не би пала и најмања сенка на народно јединство „нације“.

У том дугу времену за двадесет година, кад није било баш ниједнога народноснога посланика на угарском сабору, ипак кад су год. 1887 били нови избори за угарски сабор, неки српски родољуби држаху да би мој избор у белоцркванском изборном срезу био могућ. Ја, и ако нисам више хтео ићи на угарски сабор ипак према живој жељи брача примим се кандидатуре. Исте године 1887 били су они несретни српски зборови у Сентомашу и у Новом Саду, где је раздор међу Србима достигао свој врхунац. Ја сам држао сасвим наравно, да је тај српски раздор најнезгоднији за мој избор у Белој Цркви. Али на моје велико изненађење, тај раздор се у белоцркванском срезу слабо примећавао. Стара јуначка српска *Клисура* била је листом за мене. Српска интелигенција у Белој Цркви није се делила, а Румуни у том срезу са њиховим великим говорником (Коспутом) др. Рошијем, били су понајвише за мене и ако су многи били прешли у владин табор. У Белој Цркви чак су и неки Немци били за мене. Па ипак моја кандидатура у Белој Цркви није успела, јер су при избору употребљена она изборна средства, која је државна власт годинама против народносних кандидата у „државном интересу“ употребљавала. И у оним свима српским срезовима, где су Срби своје народносни кандидате постављали, нису нигде могли успети. Од то доба како су се Срби поново уверили да при изборима не могу са својим кандидатима успети, нису више ни постављали своје кандидате. Угарски сабор као да се Срба више није тицао.

Но народности кад су увиделе да им више није места у угарском сабору, дошле су на једну мисао, према којој би могуће било да у великом скупу изразе своје жеље и своје тегобе и да кажу све оно

што би захтевали, с једном речи, да изађу са једним програмом на среду. Та је била мисао: *народноснога конгреса*, који је месеца августа 1895 одржан у Будимпешти и који је *сјајно* био испао. На том конгресу било је и страних новинара, те је програм народноснога конгреса начинио велики утисак и у иноземству, а у Паризу био је повод да је одржан митинг у корист народности у Угарској. Али и у самој Угарској учинио је конгрес значајан утисак. Мађарски државници стали су размишљати и питати се о том: па шта је то, кад ми искључујемо народности из угарскога парламента, а они на други начин дају одушке својем незадовољству, није ли боље да се изговоре у угарском парламенту, па да видимо све што они хоће?

Још у саборској периоди год. 1901 кад је у неких Румуна продрла мисао, да се *напусти* пасивитет и да се заплива у изборе, већ су неки Румуни били изабрани. Али тек у саборској периоди од год. 1906 запливале су све народности у изборну борбу, напустив пасивитет. И српски народ се заталасао. У В. Кикинди где је постављена моја кандидатура, било је народно одушевљење неизмерно, од прилике као у Панчеву, при мом првом избору у год. 1873. Истина неки моји противници уздржали су се од гласања, али то није сметало. Борба иначе није била лака. Влада је мени поставила противкандидата и у последњем часу све чинила да ме обори, али је српска свест и српско одушевљење однело победу.

Ипак после сасвим јаснога српскога успеха при избору, противници су поднели *тужбу* на уништење мога избора. Док се ломила ствар мога избора на угарском сабору, значајно је то што ми је барон Банфија, бивши угарски министар-председник једном у приватном разговору рекао: а што то вреди обарати мандат изабранога народноснога посланика на самом сабору, *ваља избор обарати при самом избору*, а ја сам то знао док сам био велики жупан у

Ердељу. Мој избор у В. Кикнди који је био чист и еклетантан, наравно је према праведљивости једнога *Холога* и *Кметија* који су били у саборској комисији за оверовљење, био одобрен.

При саборским изборима од год. 1906, народносни посланици достигли су тако велики број колико донде никад: било је 15 Румуна, 7 Словака и 3 Србина (два радикала). Према количини становништва по народности, требало је наравно да је изабрано много више од *стотину* народносних посланика, и при данашњем *недемократском* изборном реду. Како смо ми народносни посланици на угарском сабору, и при нашем мајушном броју нашу задаћу вршили за оних пет година док смо били посланици, то ће повестница Угарске и повестница појединих народности у Угарској пресудити. Пољожај нам је био неизмерно тежак, и сваки поједини од нас морао је често постати нервозан. Наш мајушни број стајао је према више од *четири стотине* противничких посланика. У афери румунскога народноснога посланика Алекса *Вајда*, дошла је ствар до *ризичне* обране са нашим мишицама.

Па и опет морам питати, да ли се и та саборска периода од год. 1906, која се може рачунати у најсјајније за народносне посланике све од доба уставности од год. 1867 — да ли је то саборисање за мене и за друге народносне посланике било пријатно или непријатно? Мора се одлучно одговорити: *најнепријатније*. При тим непријатностима ја сам се морао аратосиљати угарскога сабора, као оно у год. 1884. Био сам већ дубоко у старијим годинама, па како ми је било, кад су ме у мојим говорима прекидали са оним стереотипним: *vizet az öregnek* (воде старцу)!

Да! И тај део билансије мога живота, кад сам последњи пут био послаником на угарском сабору, спада у оно што Шопенхауер каже: да није вредно живити. У тој жалостној билансији свога живота, многи су Срби родољуби, *пре мене* давно преминули.

Ја сам сам остао, да сведочим о тој жалостној билансији.

X

Кад је разговор о билансији живота, врло је важно, можда и најважније установљење које место заузима породични живот? Нежење су наравно начелни непријатељи женитбе и ако се они у старости често горко кају. Много пута у њих и не игра „начело“ улогу, него разне друштвене околности, па и нека романтика. Али на сваки начин да је истина, да све оно што има фамилијаран човек у свом животу да прекужи, да живот нежење мора изгледати као далеко бољи и сретнији него живот породичнога човека. Ја сам познавао једнога свога пријатеља који и ако се није могао тужити на своју честиту децу и жену, свагда је говорио: да сам могао и сањати о том што значи женимба ја се не би био никад женио. Али запитајте каквога старога нежењу како му је око срца, кад види око себе све *празно*, нигде оне љубави, оне привржености, коју фамилијаран живот собом доноси. Наравно да у нежења положај у старости много пута ублажи ако имају око себе блиских рођака. Но на сваки начин да има нежења, који се теше кад виде *несретне* бракове, па се онда наравно *не кају* што се нису женили.

Да је фамилијаран живот сасвим природно стање, а неженство, неприродно, о том нема никакве сумње. Па није ли већ романтика у млађаним годинама не само нешто природно, него и нешто пријатно, па можда и најпријатније у животу? С тога вечито вреди оно што је *Шилер* у свом стиху рекао: *wenn sie ewig grünen bleibe, die schöne Zeit der jungen Liebe* (ах! кад би се вечито зеленило младо доба љубави).

Ко није доживио то младо доба љубави! Које то доба није најлепше изгледало! У том добу има човек сасвим друге појмове, у том добу има највеће, најаче илузије, оне илузије којима на брзо следећу дезилузије, разочарење.* У моје младо доба као јуриста имао сам доброга, приснога пријатеља, познатог српскога музичара, *Корнела Станковића*. Најживље симпатизирали смо један с другим. Не само зато, што сам и ја био нешто музикалан, па ме је он често пратио на клавиру уз моје свирање на виолини, него смо симпатизовали и с тога што нам се природе слагале. Па у једном најнежнијем пункту баш као сродне природе сусрели смо се. Била је у оно доба у Бечу једна богата банкарска породица из наших крајева, па и наше вероисповести, коју смо ја и Корнелије често посећивали и бивали на забавама. У тој породици једна од двеју кћери била је лепотица. Мој друг Корнелије пазио је на сваку маленкост од стране те лепотице да дозна: коме од нас двојице већу пажњу обраћа и свагда би налазио да се пажња *њеза* тиче, а кад би му рекао да је та пажња сасвим случајна, врло би се љутио. Наравно да нити ја, нити Корнелије, нисмо помишљали да богата банкарска кћи нас оба двојицу *једнако* не зарезује, да ли се један или други њој удвара а најмање су нас њени родитељи урезивали да смо ми у њихову кћер заљубљени, јер је њихова кћи имала других удварача, сасвим других „партија”. Један француски сатирични писац у једном од својих романа врло је добро описао велике илузије младих људи кад хоће да се жене. Један млад човек заљуби се у кћер једнога богатог парискога банкјера, па ће да је проси. Оде у контоар њенога оца, па му изјави своју жељу са надом да и његова кћи има наклоности према њему. Кад то чује банкјер, он савим изненађено намешта своје наочаре, да види тога делију, па ће рећи: Охо! а ја сам Вас држао за млада човека у *скромним* околностима. —

Истина — рече просиоц ја имам засада мању, али врло добру државну службу, па се надам да ћу извештно брзо поступити. — Добро, добро, рече банкјер, али какве Ви имате државне папире, — па му стане рећати све државне папире, које он држи да врло добар приход носе. — Сигурно, рече банкјер, да имате највећу количину од оних државних папира, за које ја држим да су најбољи и најсигурнији. — Сиромас просиоц сасвим поражен, одговори банкјеру, онако кроз зубе: Ја немам никаквих државних папира. — А тако! рече банкјер, допустите да Вам останем свој одговор дужан.

Тако је то, кад млади људи само помишљају на „чисту“ љубав, а не помишљају на оно, што наш народ сасвим разборито казује: прво шталицу, па онда кравицу.

Али с друге стране, данас многи млади људи много и не питају за „чисту“ љубав, него само да се богато ожене, па да им се од себе створи, без њихова труда „шталица“.

На сваки начин да бракови из љубави нису увек најсретнији, као што и „партије“ нису увек најнесретније. Али ја држим да је најглавнија ствар при браку оно да се млади људи једно другом *допадају*. А ја кад сам се женио држао сам да треба да је жена *лепа* и да јој се муж допада, те да га у свему *разуме*.

Склапање брака, то је на сваки начин најважнији корак у животу. Један пажљивчина нежења рекао је у том погледу: То је такав важан корак у животу, да га ваља *читавога живота* премисљати. Да! Неки Немац је рекао: *Das Weib ist das Verhängniss des Mannes* (Жена значи судбу човека) С тога су истинити и они Шилерови стихови: *D'rum prüfe wer sich ewig bindet, ob sich das Herz zum Herzen findet* (с тога испитуј, да ли се срце к срцу привлачи).

Но питање је: да ли уопште има *потпуно* сретних бракова? То не зависи само од мужа и жене.

Зависи то од разних и многостручних околности. Је ли често муж и при најбољој вољи и при највећем труду кадар створити повољне околности за своју фамилију? И кад је то кадар, не дођу ли *без кривице* мужевљеве такове околности, које услове фамилијарнога живота сасвим промене? Па где су тек неповољности у самој фамилији? Где дечије болести, које деца морају или прекужити или подлећи. То је тек док се одране деца, а кад се одране, да ли одговарају изабраном позиву? Па није ли најтужније у животу, о чему нежење немају ни појма, кад се изгуби дете, па се поред своје туге још гледа и туга материна!

Ја сам се два пута женио, па су ми обе жене биле лепе, врло лепе, а имале су и онај ступањ српскога васпитања да су ми доликовале. Прва моја жена, Минодора Николић из старе српске патрицијске породице из Темишвара, умрла је у цвету своје младости. Један назеб са својим посљедицама, оборно је младо, нежно тело. Деца коју је изродила, нису запамтила своју мајку. Каква је то била мајчина туга, кад смо изгубили првога и ако малога синчића Милана! Био сам у оно доба већ посланик на угарском сабору. Ради разоноде водио сам је у лепе будимске планине, али при шетњи на једној будимској бастiji са најлепшим изгледом застане у разговору, па јој *стану сузе тећи низ лице*, помислила је на нашега изгубљенога синчића. Кад је већ почела слабити, често је тихо попевала Рајмундову песму: *Scheint die Sonne noch so schön, einmal muss sie unter gehen.* (ма како лепо да сија сунце, ипак једном мора да зађе). У својој болесничкој постељи тужно је погледала на своју ситну децу, од којих је једно тек пошло ногом. Остао сам удовац са троје ситне деце, Божидаром, Јушком и Мицом. Је ли то нешто што би коме омилило брак? То је тежак ударац у животу.

И ако у подпуној снази, нисам се *седам* година

женио. Али где ћеш наћи по вољи матер ситној деци? Ја сам ипак био сретан да сам такву матер нашао, која је кад је већ добила и своју децу, децу из првога брака сматрала као своју рођену. Била је то изванредна лепотица, називали су је „лепа Мара“; из старе српске племићке породице Стратимировића, поносита, али изванредно интелигентна и карактерна. При нашем страначком раздору, њој би њен муж био све. Она га је разумевала, она се с њиме поносила. Кад сам после много година опет постао посланик на угарском сабору, она је долазила у саборницу, да слуша моје говоре. Она је била права мати мојој деци из првога брака, она их је однеговала, она их је, материнском љубављу обасипала. „Не бих била искрена — рекла би више пута — кад бих казала, да ту децу волим више но своју рођену, али могу са пуном савешћу рећи, да их волим као своју рођену“. Па кад је мој одрасли син из првога брака, Божидар, у својој двадесет трећој години пао у постељу из које се више није подигао, каква је то била изванредна љубав према том мом сину! Читаве ноћи га је неговала, није се мицала са његове постеље. Сву негу тешком болеснику она је указивала, и на њеним рукама је издањуо. Имам сина Ивана и кћер Владиславу од ње. каква је то тек била неизмерна љубав. Од мушке деце остао ми је једини син од ње. Мој син и ако даровит, запливао је у ону данашњу струју садашње бачке центрије, по је постао *sportsman par excellence* и ловац каквога једва да је равна у Бачкој. Син Иван студира права, али студије му је рат прекинуо, и као „*политички сумњив*“ послат је на руски фронт. Шта за једног оца значи имати сина у ратној опасности, то се не да описати, али моја је нада да ће га сен и љубав његове матере у рату заштитити и мени здрава повратити. Моја кћи Владислава је доктор филозофије и написала докторску дисертацију о Петефију код Срба, која се у Мађара врло допала, иначе ми је мој лични секретар.

То је брак био од скоро тридесет година. Та моја добра супруга три пута је прекужила запалење плућа, али четврти пут слабо срце није више могло издржати запалење.

У својој дубокој старости постао сам опет удовац — највећи удар, такав удар да се у прво време једва можеш разабрати. Чини ти се као да и ти ниси више жив. И деца и све што је око тебе, све те опомиње на њу.

Тако дакле да се сврши онај брачни живот, који је требао да буде идеал живота! На које место у билансији мога живота да ово ставим?

XI

У мојој дубокој старости постао сам удовац баш у оно доба кад да доживим оно најстрашније време светске повести, кад се судба читавога српскога народа ставила на ужасно искушење.

Но још пре тога био је усколебан политичан положај у Угарској. У год. 1910 дошли су нови избори за угарски сабор. После дуготрајне министарске кризе, мађарска коалиција, коју у осталом народносна странка није нимало желела, пропала је. Дошао је на чело угарскога министарства, пређашњи хрватски бан, *гроф Куен-Хедервари*. Од њега се хрватско-српска коалиција нешто надала бољитку и ако је пређе с њиме стајала у највећој опреци. Гроф Куен-Хедервари познавао је подпуно политичке околности у Хрватској, па је имао са своје стране многе ствари да поправи у Хрватској, па да „покаје своје грехе“. А и народносна странка имала је извесне наде у своју корист, јер Куен-Хедервари који је имао подпуно познавање природе народноснога питања у Угарској, није могао бити шовиниста. Па ипак све наде са Куен-Хедерваријем подпуно се изјаловиле. Гроф Куен-Хедервари као да *није*

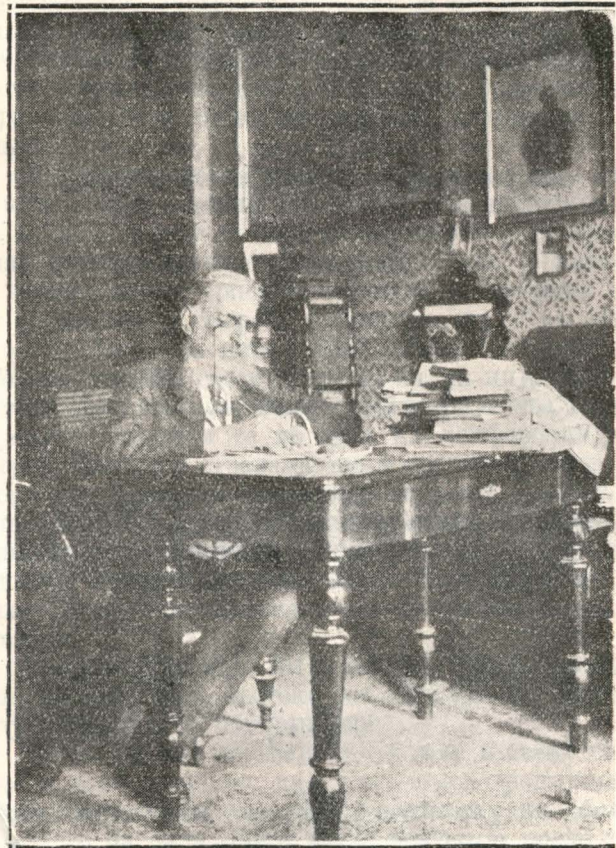
имао одважности да ступи против шовинистичке струје у Угарској. Њега је тако ућуткао шовинизам, кад га је мађарска опозиција у угарском сабору, на најсуровији, на најбруталнији начин дочекала, кад се у сабору набацали на њега разним стварима. Њега су држали да је пуко оруђе бечкога двора против Мађара и зато је у угарском сабору са свију страна њему у лице добачено: *Граничар!* Гроф Куен-Хедервари још је спровео изборе за сабор год. 1910 па је морао на скоро одступити, па места начинити *Лукачу*. Али и овога председништво није било од дугога века. Дошао је на његово место прави „мајстор“, гроф *Стеван Тиса*. Ко је познавао грофа Стевана Тису, као пређашњега угарскога министра-председника, ко је познавао шовинистичку струју у породици Тисиној, ко се сећа да је пок. стари Тиса у јавној седници угарскога сабора мени као посланику ону претњу изустео, да ће државном влашћу *народности смрвити* (elitipovno) тај могао је знати колко је завонило са новим Тисиним министарством.

Управо саборски избори у год. 1910 били су свим по вољи и по жељи Тисиној. Гроф Куен-Хедервари и ако је тада био министар-председник имао је свагда *metus reverentialis* према Тисиној породици, јер Хедервари као неки рођак Тисинима, има да захвали старом Коломану Тиси, да је као млад човек постао хрватским баном.

Избори год. 1910 за угарски сабор показали су жалосну слику за народности, и најжалоснију за Србе. У угарски сабор при изборима у год. 1910 *није ушао баш ниједан народносни посланик*. А Срби при тим изборима постигли су врхунац *безсмислице*. У уздинском изборном срезу, где сам ја некад највећим одушевљењем био биран, био ми је постављен противкандидат српске опозиције. Мени се било стужило кад сам видео, да у оне српске општине где су ме некад Срби, оцеви и дедови, као

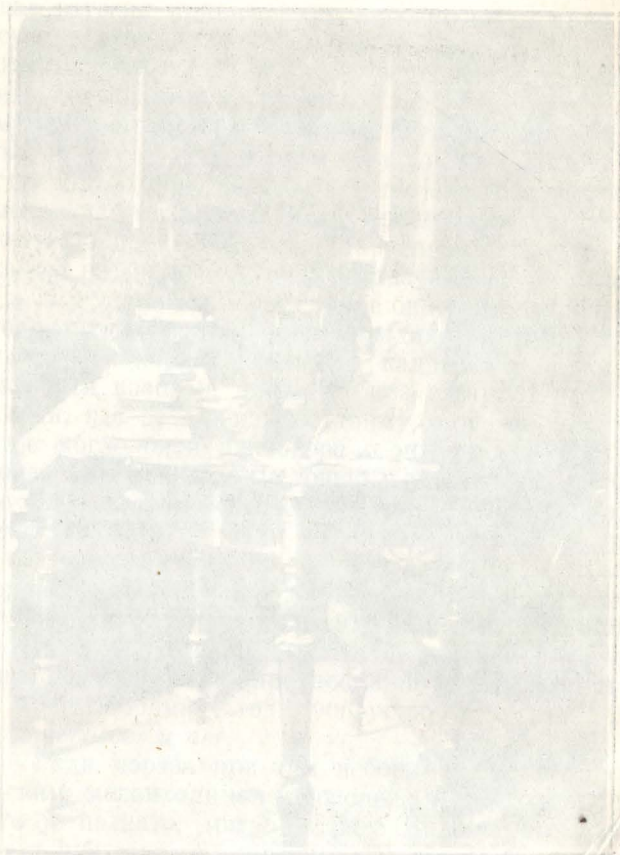
некога триумватора дочекивали, нисам смео ни улазити, него само у малени број српских општина које су ми остале верне. Румунске општине напротив као ватрени приврженици народносне странке мене су најсјајније дочекали. Баш у тим изборима у год. 1910, Румуни су у њиховим изборним срезовима највећу одважност и устрајност показали. Бивши румунски народносни посланик Аурел Влад из Ердеља, није у свом изборном срезу, према забрани власти, могао добити подвоза, него је чак из Румуније морао набавити автомобил. Проповедала се свакојачка чуда према бирачима народносне странке, тако да су на бираче Аурела Влада формално *пуцали*. Да ја у уздинском срезу где је било *три* кандидата, и то *сва три Србина*, према владиној и жупанијској пресији у корист владинога кандидата, нисам могао бити изабран, чиста је била ствар. И у В. Кикинди, где су Срби поставили моју кандидатуру, није могло бити ни говора о могућности мога избора. Него никада није дошло у угарски сабор толико *Срба владине странке* као год. 1910. Било их је *девет*. Али ти су били омраженији како од стране мађарске опозиције, тако и од народносне странке, јер се ни за нашу народно-црквену аутономију нису заузимали. Избори у год. 1910 били су прави *пораз*, за читаву народносну странку. У угарски сабор није ушао баш *ниједан* народносни посланик, дочим их је при изборима у год. 1906 ушло у угарски сабор *њих двадесет и пет*.

Ради пораза при тим изборима, био је у мене сасвим меланхоличан расположеј. Те године, као што је познато, држао је кнез Никола на Цетињу своју јубиларну светковину. Послао је био посебно свога секретара у Нови Сад, да ме као негдањег секретара пок. кнеза Данила позове на ту светковину. Ја сам се дуго колебао да пођем на тај пут. Али се напослетку одлучим. После жалостних избора у год. 1910, мој је меланхоличан расположеј био још

Д-г Мих. Полит-Десанчић

као старац од 80 година у импровизираној писаћој соби за време рата пише „крадом“ своје мемоаре.

умножен, кад сам после *педесет година* опет видео Прну Гору. Истина било је на Цетињу на све стране великога весеља и Краљ Никола ме је најодличније, најсрдачније дочекао. Али какав је то био осећај у мени! Пре педесет година још млад човек са великим надама за будућност, а сада у дубокој старости после великих искустава и великих разочарања, морао сам бити присутан великом весељу на Цетињу.

У Угарској после жалостних избора у год. 1910 српски народ сасвим се повукао са политичкога поља, па је гледао да дође до споразума у стварима наше народно-црквене аутономије. Била је заказана конференција српских странака у стварима наше аутономије у Загребу о Цветима год. 1914. Мене је о Три Јерасима исте године задесио велики удар што сам изгубио своју супругу, па ми није било *до ничега*. Али ипак на жељу својих пријатеља и моје породице, одлучим се да одем на конференцију у Загреб. Споразум странака био је постигнут. Али наскоро су придошли предзнаци великога светскога рата. Саборски одбор са читавим апаратом наше народно-црквене аутономије буде укинут. О народно-црквеној аутономији, није могло бити више ни говора. Буде успостављена стара октројисана декларација.

Концем јула год. 1914. већ је избио велики, страشان, европски, светски рат. Сви *српски листови* буду „својевољно“ обустављени.

Према ратним догађајима у Срему и свему оном што се тамо догодило, па према демонстрацијама у Новом Саду, Срби овде већ помишљаху на „*бежанију*“. То би била *друга ратна бежанија* после год. 1848 и 1849. дакле после *шестдесет и шест година*. Многи Новосађани утекоше у први мах у Будимпешту, а после које куда. Али баш у Будимпешти било је разних изгледа против интернираних Срба које су водили кроз Будимпешту, а било је изгледа против

Срба у Сентандрији, па у Араду, у Темишвару. Паја Јовановић, из Панчева, који је пре свога интернирања пребио ногу и онако болестан дошао у затвор, наскоро услед злоставе од стране уличке руље у Темишвару, подлегао је својој бољетици, умро је у Темишвару. Ја сам се некако својевољно интернирао у Бечу. Ту нисам ни с ким општио, јер је бечка полиција скоро строжија била него угарска, па сам се тек после десет месеци некако „incognito“ са ћутећком дозволом власти, вратио у Нови Сад. Ту сам „бежанију“ укратко описао са извесном опрезношћу.

Ја слабо имам наде да ћу доживети крај овога великога, светско-европскога рата и да ћу моћи видети каквога бољитка за будућност српскога народа, којег судба у год. 1813 налачи на ону трагичност коју је тај народ и сада имао да преметне преко главе, као оно под Карађорђем. Но та судба српскога народа у овом великом рату још је трагичнија, јер је српски народ безпримерним јунаштвом знао у великом свом рату оборити Турску и изгнати Турке са Балкана, знао је тако затим у другом рату победити Бугаре, па затим опет у трећем рату победити дивље Арнауте, те готово изаистоце, што је било за Европу велико изненађење, одбити навалу велике суседне монархије, и опет победоносно заузети Београд. То су била изаистоце *четири* велика рата, постова невероватно за једну *малу државу* као што је Србија. Србија је имала подпуно уверење, да ће јој Русија морати пружити своју огромну војену снагу, да ће Француска, Енглеска, па Италија, да ће антанта са својом колосалном снагом *похитати* у помоћ Србији. Војничка снага Немачке, са Аустро-Угарском, па Турском, те са Бугарском, којој је недавно Србија знатно припомогла да заузме Једрене, све ове државе подигле се да *униште* малу Србију. У том лежи она велика трагичност Србије, што се *преварила* у ону помоћ коју је за *сигурну* држала.

Готово је непојмљиво да се Русија, да се *читава антанта задоцнила* да пружи помоћ Србији. Та непојмљива погрешка у задоцњењу помоћи Србији, разјасњава се тиме ако ћемо узети да Русија, која је створила Бугарску, није могла себи ни представити да је могуће да ће иста Бугарска против генија свога народа подпомагати и крв пролевати за чисто противсловенске интересе. Па и Русија, заједно са Енглеском, Француском и Италијом, *читава антанта*, није могла сумњати да ће у *сопственом* интересу Грчка и Румунија, *без околишења* подпомагати Србију. Па да је са Србијом била Бугарска, Грчка и Румунија, није било потребно, да антанта ступи енергично против Немачке и њених савезника. Па није било предвидети, да ће акција Немачке и њених савезника против Србије тако брзо, са таким преципитетом бити у дело стављена, па и у последњем часу држала је Русија и читава антанта да ће и Грчку и Румунију приволети да одмах пруже војену помоћ Србији, пошто су они за ту помоћ *ближи* него све четири велесиле антанте.

Ја не знам хоћу ли доживети крај овога великога рата, хоћу ли доживети да Европа даде *сатисфакцију* том честитом јуначком српском народу.

Ја који сам преко *десет* година живо учествовао у политичким приликама српскога народа у овим нашим крајевима, у мом данашњем потиштенном расположењу хтео сам врло кратко да *маркирам* оно што је сачињавало моју индивидуалност. То није нека автобиографија, неки сопствени опис живота, него је то опис разних утицаја на индивидуалност, особито оних саутицаја, оних околности којима је подложен и српски народ у овим крајевима, па у том могу пуном савешћу рећи да српски народ у овим крајевима није никад што друго имао пред очима, него *чисто културно јединство* са својом браћом на Балкану. То могу исповедати и у

овим редцима, које пишем кад се не надам да ћу моћи доживити крај овога великога рата.

Па кад сам укратко нацртао што се у мом доста дугом животу самном догађало, и какве су околности на мене утицале, кад повучем *билансију* мога живота, не могу рећи да је таква повољна, не могу рећи да сам повољно живио, да сам у мом животу имао више пријатности него непријатности. Готово да не могу ни оно латинско рећи: *sunt bona mixta malis* (помешано је добро са злим). Има једна српска изрека: гром те спалио и са таквим животом, што је и моја покојна мати, кад би на њу наишле неповољности, говорила.

Ја са својим животом готово да бих могао рећи: где си био, нигде, а шта си радио ништа. Али кад помислим шта многи други људи имају да прекуже у животу, да су у неких људи неповољности у животу неизмерно веће него моје, ту се морам ипак тешити, мора ми пасти на памет она прича онога који је рекао, да би му могло бити још горе, да запали рит и да изгори.

Мој покојни добар пријатељ Љуба Ненадовић, често би рекао: а шта је све то *према вечности*, па зато се не би никад чудило, било великој пријатности или великој непријатности.

Кад данас видимо како природне науке у истраживању напредују, кад видимо да каква и мала промена у неким досадањим законима природе потребује хиљада и много хиљада, па и милиона година, то је заиста истинито оно филозофирање Љубе Ненадовића: шта је све то *према вечности*. Помислимо само на телеса у астрономији и природне законе у астрономији, помислимо на оне промене што се представљају при образовању нових појава.

Па у многим променама које нам новије природне науке показују, научници многу пута у неким

појавама страшно се варају, морају признати неко разочарање. Ја се опомињем на неко разочарање неких учника, кад је епохално дело *Дарвиново* о постанку разних врсти (*on the origin of species*) изашло на свет. Противници Дарвинови побијали су многе његове тврдње, да је човек постао од мајмуна, тврдећи да мора да је била каква „специја“ животиња *између* мајмуна и човека. Навео сам у овом спису како је било са испитивањем фосилија. Тако је и у знаменитој полемици између *Молашота* и *Либига* било о фосфору у мозгу, што тобош ствара у мозгу човечанске мисли. Има у природи ствари које се никад не дају потпуно испитати и установити.

Све оно што се ново проналази у природним наукама, много је пута несавршено, а много пута илузорно. Последњи узрок бића, и поред плазме и протоплазме не може се пронаћи и тешко да ће се икада моћи пронаћи.

А кад се човечански живот са свима приликама и неприликама мора сматрати *најмајушњијим*, како да се према *тој мајушности* когод још потужи на човечански живот? Тај живот према својој мајушности једва да се може сматрати *кометом* у великом животу, у универзуму. С тога је Љуба Ненадовић имао право кад је казивао: шта је све то према вечности; па како дивно казује за човечански живот *Дамаскин*: свја сени немоћњејша, свја сони прелестејши, јединим магновенијем и сија свја смерт пријемлет.

Ја и ако у билансији мога живота нисам постигао ни оно, што се у оној латинској изреци казује: *sunt bona mixta malis* (помешана су добра са злим), то ипак велим: они који су што са својим радом привредили за свој род, треба да се увек сете онога меланхоличнога расположеја српскога народа у оној народној песми, коју треба колико могуће да поправе. Када српски народ у тој песми казује: *како бисте, како преминусте, а како ми робље оста-*

viste! Ту песму ваља сви српски родољуби да поправе, да не буде после њих *робља*. То се односи не само на државну, него и на *културну* заједницу, где нема робља.

Нови Сад, 29. децембра 1915.

9654

